YANDIRILMIŞ ADAM

«Ey atəş, yandır, nə qədər bacarırsan yandır, ancaq onu da bil ki, yandırmaq istədiklərini və yandırdıqlarını yandırıb külə döndərəndən sonra sən özün də şölə çəkən vücudunu yerə-göyə çırpa-çırpa alovlu başını yandırdıqlarının külü üstünə qoyaraq yavaş-yavaş öləziyib sönəcək, nəhayət, məhv olacaqsan, çünki atəşin öz ömrü də yandırdıqlarının həyatı sona çatan kimi sönüb qurtarır».

Yandırılmış bir məktubdan.

BİRİNCİ FƏSİL

Qəfil gəlib ömrün qapısını döyən ölüm qorxulu deyil. Gözlənilməzdi, amma dəhşətli də deyil. Doğrudu, sözün-vəsiyyətin ürəyində qalır; bənnasansa tikdiyin bina yarımçıq, rəssamsansa yaratdığın portret natamam, şair, yazıçı, alimsənsə yazdığın əsər bitməmiş qalır; cavansansa sevdiyinə demək istədiyin ən şirin söz dilinin ucunda donur, qocasansa hələ yaşamaq istədiyin günləri, ayları, illəri itirirsən, yaxşı adamsansa eləyə biləcəyin yaxşılıqlar ölür, pis və alçaq tinətli adamsansa kimlərdənsə almaq həvəsiylə yaşadığın intiqamlar ürəyinlə bir yerdə partlayıb öz qanına qəltan olur. Yox, belə qəfil ölüm dəhşətli deyil, ailən üçün, qohum-əqraban, dostların üçün dəhşətlidi, amma sənin özün üçün yox.

Dünyada insan ağlının təsəvvür eləməyə qadir olduğu dəhşətlərin ən dəhşətlisi budu ki, ölümə məhkum olduğunu, onun buz kimi soyuq və rəhmsiz əllərinin sənə tərəf yavaş-yavaş uzandığını biləsən, görəsən və o qorxu içində, yediyin-içdiyin haram ola-ola, ümidlərindən, arzularından əl çəkərək yaşayasan. Bax, bu, dəhşətdi. Ancaq onun da «gözəlliyi» var və bu, ondan ibarətdi ki, sən taleyin hökmüylə barışıb işlərini sahmana salırsan, sözünü deyib vəsiyyətini eləyirsən, borcların varsa qaytarmağa, alacaqların varsa almağa çalışırsan, yazı-pozu adamısansa arxivində səliqə-sahman yaradırsan; ən ümdəsi isə

budu ki, xəstəxanadamı, evdəmi, tək-tənha qalan çağlarında şüurlu ömrünün yaşanmış illərindən bir film yaradıb xəyalının ağappaq ekranında kənar bir tamaşaçı kimi baxırsan, gah sevinirsən, gah kədərlənirsən, gah gülümsünürsən, gah da ağlayırsan. Sənin özünün yaratdığın, aktyoru da, rejissoru da (ssenarisi həyatındı, o heç) özün olduğun o yeganə filminin axırına haçan «Filmin sonu» sözlərinin yazılacağını qorxa-qorxa gözləyirsən. Bəli, bu, böyük dəhşətdi, aman allah. Bu, gündə bir az ölümdü, zərrə-zərrə ölümdü, an-an ölümdü. Azacıq insafı, mürüvvəti olan adam, ən qəddar düşməninə belə bu cür ölüm arzulaya bilmir.

… Ürəyinə dammışdı ki, öləcək. Ürəyinə dammışdı ki, on beş gün qabaq, gözləmədiyi halda yuxarıda, o nüfuzlu adamın dilindən çıxan bircə kəlmə: «SNƏTĞ» sözündən sonra üstünə axıb tökülən o qüdrətli və öldürücü zərbələrə, onların ağırlıqlarına və ağrılarına dözə bilməyəcək. Yox, o zərbələrə dözmək mümkün deyildi. Bir kəlmə sözün qüdrətinə bax ki, elə o günün səhəri dünənəcən çox yaxın hesab elədiyi, iclaslarda, plenumlarda mehriban-mehriban görüşüb hal-əhval tutduğu adamlar elə o iclasda üz-gözlərini bozardaraq (Elə bil, onu heç tanımırmışlar.) otuz il ürəyinin başında arxası kimi, dayağı kimi gəzdirdiyi partbiletini otuz dəqiqənin içində elə ustalıqla əlindən almışdılar ki, özü də məəttəl qalmışdı. Elə həmin gün işdən çıxarılmaq əmri də verilmişdi. Axşam, saat səkkizdə, arxa şüşəsinə ağ pərdə çəkilmiş «AQA» nişanlı qara maşın onu gətirib hökümət evinin arxasındakı cəlallı binanın — yaşadığı evin qənşərində qoyub gedəndə on il onu gəzdirən, sədaqətlə qulluq eləyən, bazar-dükanına gedən, qızı Turac xanımı işlədiyi «Dəri-Zöhrəvi xəstəlikləri klinikası»na aparıb gətirən sürücüsü Qəşəmə allahın quruca «Sağ ol»unu da deməmişdi. Sonra, addım atmağa belə taqəti olmadığından, elə səkinin üstündə dayanıb sağ əlini ağacın gövdəsinə söykəyərək, hələ baş vermiş hadisələrin mahiyyətindən baş açа bilməyən adam kimi, gözlərini döyə-döyə uzaqlaşmaqda olan maşının qıpqırmızı nara oxşayan arxa işıqlarına həsrətlə baxmışdı və bu qatmaqarışıq hisslər

aləmində bircə bunu dərk eləmişdi ki, o qara maşın onun ağ günlərini apardı və sabah, səhər tezdən də qaytarıb gətirməyəcək. Və elə oradaca bir də bunu başa düşmüşdü ki, divin canı şüşədə olan kimi, onun da canı o kabinetdəymiş, o qara maşındaymış. İyirmi il — nə az, nə çox — düz iyirmi il o meşin qapılı, qoşa telefonlu kabinetin dadını, gücünü yaxşıca görmüşdü, dadmışdı. Bütün o illər ərzində bir dediyi iki olmamışdı, sözünün üstünə söz çevirən olmamışdı. Doğrudu, bir neçəsi var idi belə, ancaq o, onların vaxtında dərsini vermişdi, susdurmuşdu, yerdə qalanlar isə «gözü çıxmış qardaşdan öyrənib» ağızlarına su almışdılar. Dünən, orada, yuxarıda o nüfuzlu adamın sözünün necə pendiri bıçaq kəsdiyi kimi kəsərli olduğunu görüb təəccüblənmişdisə, indi ağacın dibində dayanıb artıq çoxdan gözdən itmiş maşın səmtinə baxa-baxa yadına salıb təsəlli tapmışdı ki, elə o da, onun kimi olmasa da, bir az kiçik miqyasda eynən onun təki hökmlü, zabitəli olmuşdu: onun da sözü qanun kimi səslənmiş, qanun kimi qəbul olunmuşdu. İyirmi il beləcə hökmlə, hikkə ilə, özünü az qala allah hesab edərək yaşayan bir adamı birdən-birə sən deyən (hələ ona elə gəlirdi) tutarlı, əsaslı bir dəlil-günah olmadan o uca zirvədən başı aşağı dığırlamaq? Bu, ona bənzəyirdi ki, balığı sudan çıxartdın, atdın sahilə, qumların üstünə. Yaşaya bilərmi? Yox, çırpınıb-çırpınıb ölməlidi o balıq. Yaşaya bilməz. Hələ o qara maşın… O qara maşında (Doğrudu, bu, onun iyirmi ildə dəyişdirdiyi üçüncü maşın, ikinci sürücü idi) gəzəndə necə də yerə-göyə sığmayan bir fərəh duymuşdu həmişə. Arxa oturacaqda, sağ tərəfdə əyləşərdi və iri şüşəli eynəklərinin altından küçədə gedənlərə, avtobusda, trolleybusda bir-birinə söykənərək dayananlara baxanda özünü onlardan bir baş yuxarı saymağın sevincini ancaq o adamların özləri duyub danışa bilərlər — başqa kimsə onu dilə gətirib bəyan eləyə bilməz.

İndi… bütün bunları onun əlindən almışdılar. Və daha o hökmün, o qüdrətin, o fərəhin geri qayıdacağına ümid yox idi. Acı bir təəssüf hissi də içini yandırıb yaxdı ki, daha qocalıb, cavanlıq çoxdan köç eləyib gedər-gəlməzə uçub: gərək elə ke-

çən il, yetmişi tamam olanda, təntənə ilə yubileyi qeyd olunandan sonra ləyaqətlə ərizə verib təqaüdə çıxmaq istədiyini bildirəydi və şərəflə gedəydi. Qızı da demişdi, özünün də ağlına batmışdı, ancaq o söhbət evdə, ata-bala arasında olan günün səhəri, «İnsan» institutuna gəlib kabinetinə girərək öz yumşaq kreslosunda əyləşib hökümət telefonunun cingiltisinə ayağa qalxaraq cavab verəndən sonra, fikrindən dönmüşdü: «Yox. Mən getsəm… bu idarə batar. Mən getsəm…» O, bu institutu özü olmadan, özünü də bu kabinetdən, bu telefondan ayrı təsəvvür eləyə bilməmişdi. Yox, sən getsən, elə hər şeyi kənara qoyuram, dağ boyda o kişi sənə zəng eləyər? Heç yadına da düşməzsən, vallah. Bir az da keçsə, adını da yadından çıxardar, unudar ki, bir zaman belə bir adam da olub. Yox, Paşa, sən elə burada, bu kabinetdə ölməlisən, sənin meyidin buradan çıxmalıdı. Sonra da bu institut sənin adına olmalıdı: «Paşa Camalzadə adına «İnsan» institutu». Və xəyalın qanadlarında uçaraq öz ölümündən sonrakı günlərə getmişdi, təzədən qayıdıb dəniz qırağında yerləşən institutun iri darvazasının qabağına gəlmiş, Azərbaycan və rus dillərində qapının sağ-sol tərəflərinə vurulmuş qara lövhəni oxuyub uşaq kimi sevinmişdi. Qəribəydi, ölüb bu dünyadan köçdüyünə göynəmişdi, amma adının instituta verildiyinə fərəhlənib gülümsünmüşdü. Beləliklə, stol, hakimiyyət güclü çıxmışdı, daha doğrusu, özü onlardan qopub ayrılmağa özündə güc-qüvvət tapa bilməmişdi. Əslində bu, zahirdə beləydi. İçəridə, qəlbində iyirmi ildən çox bir müddətdə adət eləyib alışdığı bu aləmdən ayrılmaq — onun üçün ölümə bərabər idi və bunu o özü yaxşı dərk eləyirdi. «Qoy qalsın belə. İşləyək görək taleyimiz nə göstərəcək». Budu, həmin tale gəlmişdi və hökmünü də özüylə gətirmişdi. İndi, Paşa Camalzadə, həmin taleyin quluydu. Hələ elə bil yuxudaydı, ayılmamışdı; key kimi dayanıb durmuşdu.

Beləcə çoxmu dayanmışdı, azmı dayanmışdı, bilməmişdi. Qıçlarının titrədiyini hiss eləyib, bir az da burda dayansa yıxılacağını duyub, qəlbini sıxan, beynini dağıdan o qatmaqarışıq fikirləri zorla özündən uzaqlaşdırmağa çalışmış, buz üstə yeri-

yən adam tək addımlarını ehtiyatla, qorxa-qorxa ata-ata özünü bloka, oradan da liftə salmış, dördüncü mərtəbədə düşərək əlləri titrəyə-titrəyə mənzilinin dəmir qapısını açmış, işığı belə yandırmadan, pallı-paltarlı divana uzanmışdı. Bayılmışdımı, yatmışdımı, bunu da bilməmişdi. O yatan bir də səhəri gün, axşam çağı ayılmışdı. İlk əvvəl paltarlı yatdığına təəccüblənmişdi. Müharibədən sonra keçən bu qırx il ərzində birinci dəfəydi ki, paltarlı yatmışdı. Kostyumu əzik-əzik olmuşdu, qalstuku qatlanıb «sınmışdı». Qalxıb oturmuşdu, iri, səliqə ilə bəzənib-düzənmiş otağa göz gəzdirmiş, billur qab-qacaqla, vazlarla, qədəhlərlə dolu servanta tamaşa eləmişdi və sanki o naxışlı, sanki özündən işıq saçan şüşələrdən otağa dəhşətli bir soyuq axıb dolmuş, onu üşütmüşdü. Divanda büzüşərək üşüyən baxışlarını o soyuq püskürən şüşələrdən çəkmiş, qarşı divara vurulmuş məşhur Təbriz xalçası (Bu xalça Bakıda yeganə xalçaydı, deyilənə görə, Şah Abbasın vaxtında toxunmuşdu: adı da «Çahar fəsl» idi — sənətkar bir xalça üzərində təbiətin dörd fəslini — baharı, payızı, qışı və yayı elə məharətlə və göz-könül oxşayan rənglərlə toxumuşdu ki, elə canlı ovqat yaradırdı ki, qışa gözün sataşanda üşüyürdün, yaya tamaşa eləyəndə canın qızırdı, bahara baxanda burnuna az qala gül-çiçək ətri gəlirdi, bülbül nəğməsi eşidirdin, payızı görəndə istər-istəməz qəlbinə bir payız həzinliyi, bir xəzan ovqatı axıb dolurdu. Sənət möcüzəsiydi və Paşa, evinə gələn qonaq-qaraya həmişə yerə-göyə sığışmayan bir iftixar hissiylə danışırdı ki, bu xalçadan dünyada iki dənədi: biri Londonun xalça muzeyindədi, biri də mənim evimdədi. Müharibə qurtaran ili, o vaxtın puluynan beş yüz manata almışam. İndi bizim İçəri şəhərdəki xalça muzeyimiz yüz iyirmi beş min manat verir, vermirəm.) üzərində, ortada, yuxarı başda qızılı çərçivəyə alınmış şəklə — mərhum arvadı Qaratelin şəklinin üstündə saxlamışdı. Şəkildən ona məhzun baxışlı, xurmayı saçının birini qalın hörüb sol döşünün üstünə atmış cavan, yaraşıqlı bir gəlin baxırdı. Paşa yaxşı xatırlayırdı: bu, Qaratelin gəlin gələndən sonra çəkdirdiyi şəkliydi, özünün çox xoşuna gəlirdi bütün şəkilləri arasında və Paşadan xahiş eləmişdi

ki, məhz bu əksini böyütdürüb çərçivəyə saldırsın. Paşa da Qaratelin bu arzusunu yerinə yetirmişdi.

Qaratel Paşanın əmisi qızıydı. Müharibədən əvvəl Şuşada yaşayırdılar. Atası öləndən sonra anası başqa ərə getdiyindən və qız, arada, qonum-qonşu ümidinə qaldığından əmisi — hələ otuzuncu illərdə Bakıya köçüb yurd salmış Sultan kişi onu götürüb evə gətirmiş, öz uşaqlarına qatıb böyütmüşdü: «Elə bilərəm dörd yox, beş uşağım var. Qardaşımın yadigarını çölə atmayacağam ha» — demişdi. Ancaq Sultanın arvadı bu yetim qıza göz vermişdi, işıq verməmişdi, oxumağa qoymamışdı, evdə qulluqçu kimi saxlamışdı. Sultanın bütün cidd-cəhdlərinə baxmayaraq, hirsli-hirsli Gülabatın arvad dediyini yeritmiş, qıza bir dəfə də təzə paltar almağa imkan verməmiş, üç qızının köhnə-küləsini geyindirmişdi. Artıq böyüyüb yekə qız olan Qaratel, qara taleyinin hökmüylə barışıb lal, müti bir qulluqçu kimi yaşamışdı o evdə. Ancaq müharibənin qızğın vaxtı, qırx üçüncü ildə Sultanın ailəsinə bədbəxtlik üz vermiş, kişi işdə, Qaratel bazarda olanda evdə qaz partlamış, Gülabatın da, qızları da həlak olmuşdular. Sultanın sonralar güc-bəla ilə təmir elətdirdiyi o tək otaqda ikisi qalmışdı. Paşa əsgərlikdən sağ-salamat qayıdandan sonra, evlənmək məsələsi ortalığa çıxanda, Sultan gözünün qabağında böyümüş, gözəl, tərbiyəli, işli-güclü Qaratelin adını çəkmişdi və insafən, Paşa da heç nə deməyib razı olmuşdu. Onlar yaxşı yaşamışdılar, dedi-qodusuz, dava-dalaşsız bir həyat sürmüşdülər. Qaratel ev qadını olmuşdu, işi-peşəsi ailəsinə, tək balası Turaca qulluq eləməkdən ibarət idi. Az danışardı, artıq heç nə tələb eləməzdi — əri nə alardı, ona da qane olardı, geyim-keçim xəstəsi, «filankəsin filan şeyi var, mənim niyə olmasın?» — deyən deyildi. Ərinin işinə də heç vaxt qarışmazdı, çox vaxt heç bilməzdi ki, Paşa harada, hansı idarədə və nə vəzifədə çalışır. Çünki onun xasiyyətinə az-çox bələd idi: bir yerdə qərar tutana oxşamırdı; yadındaydı ki, o, bir vaxt aktyor olmaq arzusu ilə yaşayırdı, hətta Bakı Teatr texnikumuna da girmişdi və gəlib evdə fəxrlə danışırdı ki, bilirsən, Qaratel, o məşhur şairimiz var ey, Hüseyn Cavid, hə, bax o, mənə dərs

deyir, məndən yaman xoşu gəlir. Deyir səndən yaxşı səhnə ustası çıxacaq, əgər öz üzərində çalışsan. Sonra nə oldusa, otuz səkkizdə o, Tetar texnikumunun daşını atdı. Bu dəfə şair olmaq həvəsinə düşmüşdü. Lakin bu da uzun sürməmişdi. Qəribə xasiyyəti var idi Paşanın cavanlıqda: yaxşı tar çalan görürdü, tar çalmağa meyl eləyirdi, kamança çalana qulaq asandan sonra tar yadından çıxırdı, kamançaçı olmaq eşqi qəlbində baş qaldırırdı. Beləliklə, demək olar ki, harda yaxşı bir sənətkar — şöhrətli, camaatın çox sevdiyi, alqışlarla qarşıladığı, gül-çiçəyə qərq elədiyi bir sənət adamı görürdüsə, məhz ona bənzər olmaq istəyirdi, bütün başqa işini-peşəsini atıb o sahəyə girişirdi. Ancaq üçdörd gün keçməmiş, «Mənim girdiyim kol deyil» — deyib başqa bir həvəsinin dalınca qoşurdu. Paşanın bu xüsusiyyətini yaxşı bildiyindən Qaratel daha maraqlanmazdı. Evə, ailənin dolanışığı üçün pul gətirir, bəsdi.

Paşa özü də qapalı sandıq idi, içini, ürəyini arvadına açan deyildi, Qaratel hətta bunu da başa düşmüşdü ki, o, dostları üçün də müəmmadı, heç kəsə sirr vermir, dərdini, azarını demir. Paşanın evinə gəlib gedənlərdən, oturub durduğu adamlardan ancaq Qulubəy adlı biri vardı ki, hərdən onunla xısınlaşırdı və əvvəllər Qaratel, böyüyüb ağlı kəsəndən sonra isə qızı Turac da baş açа bilmirdi ki, Paşa ilə Qulubəyi bir-birinə bağlayan nədi? Çünki onlar zahirən başqa-başqa adamlar idilər və xasiyyətləri də açıq-aşkar tutmurdu.

Paşa Qarateli sevməmişdi. Necə deyərlər, elə belə, evlənmək xatirinə, ailə sahibi olmaq xatirinə evlənmişdi, ona arvaddan çox, bir əmi qızı kimi baxmışdı və hardasa öz taleyinə də minnətdarlıq eləmişdi, atasına isə rəhmət oxumuşdu ki, Qarateli ona qismət eləyib. Ayrı arvad Paşanın nə xasiyyətinə, nə qapalılığına, nə özbaşınalığına dözmədi, dözə bilməzdi. Qaratel isə dözmüşdü və Paşa da onun bu dözümündən allahsızcasına gen-bol istifadə eləmiş, hara istəsə getmiş, harda istəsə qalmışdı və buna görə tanışlarının, yoldaşlarının arasında «arvaddan qorxan»lara həmişə rişxənd eləyib gülmüşdü. Qaratel bir yerdə yaşadıqları iyirmi bir il üç ay müddətində bircə dəfə də səsini

ucaldıb ərinin xətrinə dəyməmişdi, onun iradəsinin xilafına bir addım da atmamışdı və buna görə, Qaratel ağ qan xərçənginə tutulanda Paşa onu xilas eləmək üçün nə lazım idisə eləmişdi, lakin təəssüf ki, bir xeyri olmamışdı. Qəşəng, ətli-canlı Qaratel arıqlayıb, incəlib bir sümük, bir dəri qalanda Paşanın ona çox yazığı gəlmişdi və sərt təbiətli bir adam olan o, bəlkə də ömründə ilk dəfə arvadının gözü qabağında kövrəlib doluxsunmuşdu. Bir qadın kimi ömrü boyu ərindən bir əzizləyici, qəlbinin məhəbbətini bildirən bir söz eşitmək həsrətilə yaşayan və o cür nəvazişli sözləri daha heç vaxt eşitməyəcəyinə inanan Qaratel, onun kövrəlməyini görəndə az qala öz ağır mərəzini unudaraq uşaq kimi sevinmişdi və o biçarəyə elə gəlmişdi ki, Paşa bu iyirmi üç ildə demədiyi, demək istəmədiyi, yaxud deyə bilmədiyi bütün sözləri o qara gözlərinin bulaqlarında gilələnmiş göz yaşları ilə demişdi. Damcılar — gözdə gilələnmiş o ağ damcılar sözə çevrilə bilərmiş, ilahi, danışa bilərmiş, ilahi və dünyadan köçməyə məhkum olunmuş bir qadın ürəyinin odunu-atəşini soyudub söndürə bilərmiş. Və qəribə idi ki, Paşanın xəstə Qaratelin yastığı yanında doluxsunduğu o anlardan dördbeş saat sonra keçinən əzabkeş qadının sifətində niskil yox, ağrı yox, xoşbəxtlik işığı saçan bir təbəssüm həkk olunmuşdu və dərsdən qayıdıb anasının vəfat etdiyini eşidən Turac, vay-şivən qopara-qopara meyidin üzünə çəkilmiş qara örtüyü qaldırıb baxanda o təbəssümü görərək elə bilmişdi ki, Qaratel şirin bir yuxuya gedib. Ancaq onu o şirin yuxudan oyatmaq ümidiylə aşağı əyilib çiynindən tutaraq silkələyəndə və: «Ana, ana, oyan» — deyən-də də o təbəssümün pozulmadığını görüb inanmışdı o ölümə.

Paşa Qaratelin «Çahar fəsl» xalçası üstündən asılmış şəklinə baxanda o son təbəssümə oxşar bir təbəssüm görüb heyrətlənmişdi. Necə olmuşdu ki, bunu indiyəcən görməmişdi, duymamışdı? Qaratel ordan — divardan Paşaya tamaşa eləyirdi və sanki baxışlarıyla soruşurdu: «Paltarlı niyə yatıbsan, əmioğlu? Səndən çıxmayan iş. Nə olub ki? Dur, soyun, pijamanı gey. Qoy ütünü qızdırım, indi ütüləyərəm». Qəribəydi, Qaratel belə de-

yirdi, ancaq yerindən tərpənmirdi. Paşa onun sözünə əməl edirmiş kimi, qalxıb işığı yandırmışdı, paltarını çıxarıb stulun başından asmışdı və mil-mil özbək xalatını əyninə almışdı. Başı ağırlaşmışdı, elə bil bədəninə ağırlıq eləyirdi, ağzına sanki zəhər sıxmışdılar. Xatırlamışdı ki, dünən səhər yediyinin üstündədi. Ancaq aclıq hiss eləmişdi. Ağzının acısı az qala dilini yandırırdı. Çay içmək pis olmazdı: mətbəxə keçib qazı yandırdı, çaydanı üstünə qoydu, on dəqiqə sonra boyat rəngli bir çay süzüb içmişdisə, ağzındakı acı çəkilib getməmişdi. Telefona baxmışdı — susurdu; görünür, dünəndən heç zəng eləyən olmamışdı. «Bəlkə də eləyiblər, eşitməmişəm. Turac üç gündü yoxdu. Gəlmir. Yəqin işi çoxdu. Eh, hər kəs sağ olsun özü üçün. İndi zamana belədi ki, sağ gözün işığı sol gözə düşmür. Hərə öz hayında, kəsbkarlığında, karyerasındadı. Elə bil mənim yıxılmağımı gözləyirmişlər. O boyda institutdan bir nəfər gəlib demir ki, ay kişi, bu nə işdi, bu nə müsibətdi sənin başına gəldi? Heç olmasa zəng eləyib soruşan da yoxdu. Eybi yoxdu. Qədirbilməzlər dünyasına düşdün, Paşa. Sənin qədrini bilmədilər. Ömrünü qurban ver, saçlarını ağart, gözlərinin nurunu ərit, sovet hökümətinə qulluq eləmək, ona sədaqətini göstərmək üçün onu əz, bunu sıx, o birinin başını kəs, axırda da sənə desin ki, «Tı ne prav, tı ne kommunist, tı xuje faşista, tovariş Djamalzade». Bu da sənin «çox sağ ol»un, bu da sənin qiymətin. İndi döz buna görüm necə dözürsən? Oğulsan, döz, Paşa. Yox, bu ittiham çox ağır ittihamdı, Paşa. Buna sən çətin dözə biləcəksən. Uf, ürəyim partlayır».

Ürəyi sancmışdı, bədəninə soyuq tər gəlmişdi və o, sağ əlini ürəyinin üstünə qoyub təzədən yumşaq divanın yanına gəlib uzanmışdı. Ancaq dünən büroda, uzun və geniş kabinetin yuxarı başında ayaq üstə dayanıb qəzəblə danışan nüfuzlu adamın o sözləri qulaqlarında elə hey səslənirdi:

— «Tı ne prav, tı ne kommunist, tu xuje faşista, tovariş Djamalzade». Bu da yadından heç cür çıxmırdı ki, o, güllələnmə hökmü kimi çox sərt səslənən o sözləri deyəndə, kabinetin lap aşağı tərəfində, qapının ağzında ayaq üstə güclə dayanan,

qıçları əsib az qala yıxılan Paşa, qədimdən tanıdığı, aralarında haqq-salam olan müavinə imdad diləyən bir nəzərlə baxmışdı, sanki yalvara-yalvara demişdi: «Qurban olum, gör neynəyirsən? Öldürür axı məni? Sən ki, məni yaxşı tanıyırsan? Bir kəlmə söz desənə». Ancaq müavin, sifətində donuq bir ifadə, iri şüşəli eynəyinin altından baxan iri ala gözlərini qırpmadan, özünü heç o yerə qoymayaraq, yavaşca, son dərəcə ehtiyatla sol çiynini çəkmişdi və elə bil onun sözsüz fəryadına sözsüz də cavab vermişdi: «Mən neyləyə bilərəm?». Və üzünü nüfuz sahibinə tərəf çevirərək onun dediklərini başı ilə təsdiq etmişdi. Bunu belə görəndə əl-ayağı yerdən üzülmüşdü. İndi o səhnəni göz önünə gətirərkən hansı bir kitabdansa oxuduğu bu sözlər yadına düşmüşdü: «Padşahların sözü, sözlərin padşahıdı».

Divanda o yan-bu yana çevrilmişdi, nüfuz sahibinin o xəncər kimi doğrayan sözləri yenidən, təkrar-təkrar qulaqlarını deşmişdi və kim bilir, neçənci dəfə səslənəndə başa düşmüşdü ki, onun: «… tı xuje faşista» — kəlmələri Paşanın ürəyini hamısından daha çox yandırır. Və bu, ölüm hökmü deyildimi?

İKİNCİ FƏSİL

Paşa üçün bu, son idi. Amma başlanğıc da var idi axı, başlanğıc da olmuşdu axı. Və o başlanğıc uzaq-uzaq illərin arxasında qalsa da, hafizəsi korşalıb yaddaşı kütəlsə də, hər şey xatırında qalmışdı, çünki onu kitablarda oxumamışdı, başqalarından eşitməmişdi, özü yaşamışdı; o, yaxşı-pis ömrünün bir parçası idi.

O dəli-dolu çağlarında aktyorluq, şairlik, çalğıçılıq, rəssamlıq həvəsi beynindən, ürəyindən çıxandan sonra, Sultan kişinin bir dostunun məsləhəti və yaxından köməyi ilə Paşa bir də gözünü onda açıb görmüşdü ki, Darülfünunun biologiya fakültəsinin tələbəsidi və müəllimlərin ona başqa fənnlərlə yanaşı torpağın, bitkilərin, heyvanat aləminin də sirlərini öyrətməklə məşğuldu. Əvvəl heç həvəsi yox idi, bir fürsət və bəhanə axtarırdı

ki, bu sənətin də dalından dəysin. Ancaq Sultan ona necə təpinmişdisə: «Bəsdi, ə, qodu-qodu gəzdirdin. Sənin tayların çoxdan sənət, ev-eşik sahibi olub, sən isə hələ də bir yerdə qərar tutub bir işin qulpundan yapışmamısan. Onu bil ki, gəzən şələ bağlamaz» — demişdisə, Paşa o fikri başından atmış, dərslərə girişmişdi. «Elə hesab elə ki, sən həkimlik oxuyursan. Yarımhəkim kimi bir sənətdi bu» — demişdi bir dostu da və bu da Paşanı oradan da qaçmaq fikrindən daşındırmışdı. Dördüncü kursu qurtaranda müharibə başlamışdı və sinif yoldaşları kimi onu da əsgər aparmışdılar. Qırx beşinci ildə cəbhədən qayıdan kimi beşinci kursda dərslərinə davam edib bir il sonra ali təhsilini bitirmiş və əvvəlcə Pedaqoji institutda, sonra isə Tibb institutunda biologiya-fiziologiya kafedralarında laborant, assisent və nəhayət, müəllim işləmişdi. Böyür-başında bir çox cavan yoldaşlarının elmi iş, dissertasiya yazdığını görən Paşa, əslində daxili ehtiyac üzündən yox, sadəcə, dəstədən geri qalmamaq üçün fiziologiya sahəsinə meyl salıb mövzu götürmüş, o zaman məşhur fizioloq kimi məşhur olan professor Qaraxanovun rəhbərliyi altında, demək olar ki, zorla, kişini hövsələdən çıxarda-çıxarda namizədlik dissertasiyasını əllinci ildə müdafiə eləmişdi. Balacaboy, çevik, son dərəcə təvazökar və vicdanlı bir alim olan Qaraxanov, Paşanın elmi qabiliyyətindən çox təşkilatçılıq qabiliyyətinə inanıb onun alim olmasına qol qoymuşdu: çünki həqiqətən Paşa əvəzedilməz dərəcədə zirək idi, quru çaya su gətirməyə göndərsəydin, əliboş qayıtmazdı, kafedranın bütün tədbirləri, professorun məmləkət şəhərlərindən, xaricdən gələn qonaqlarını qarşılamaq, yedirib-içirtmək, mehmanxanalarda yerləşdirmək kimi vaxt, hövsələ, bir az da sırtıqlıq tələb eləyən işlərinin hamısını Paşa bir göz qırpımında həll edərdi və hamını razı yola salardı, nəticə etibarilə institutun, kafedranın və ən ümdəsi isə professor Qaraxanovun başını uca, üzünü ağ eləyərdi.

Paşanın bu bacarığını görən professor Moskvaya, Leninqrada, sonralar isə hətta xaricə gedəndə də onu özüylə götürərdi, həm köməkçi kimi, həm də qulaq yoldaşı kimi. Paşa onu yol boyu cürbəcür şirin və məzəli söhbətlərlə əyləndirərdi, yemə-

yini-içməyini, istirahətini yüksək səviyyədə təşkil eləyərdi. Beləliklə, o məşhur alimlə Paşanın arası yaxın dost, yoldaş kimi açılmışdı və bunu görən yoldaşlar Paşaya ehtiyatla, hardasa bir az da qorxu hissilə yanaşırdılar və bu, Paşaya xüsusi ləzzət eləyirdi. Artıq o aləmin sirrlərini, həssas nöqtələrini ustalıqla mənimsəmiş Paşanın iştahı artmışdı, elmlər doktoru olmaq qərarına gəlmişdi və onun fikrincə Paşanın daha bu yolda qabağını kəsə bilən nə bir maneə, nə də bir adam ola bilərdi. Qaraxanovun adı, təkcə adı Paşanın bəsi idi. Bütün fizioloqlar aləmində «Qaraxanovun şagirdi» kimi tanınmışdı. Yalnız professor Qaraxanov onda bir şagirdlik görmürdü, görə bilmirdi. Hərdən Elmi Şura iclaslarında Paşanın növbəti əsərinin daşını daş üstə qoymurdu, bərk tənqid eləyirdi. Lakin kafedranın alimləri bunu professorun ərki hesab edir, durub Paşanı müdafiə eləyirdilər, çünki onların çoxuna elə gəlirdi ki, professor Paşanı tənqid eləməklə öz düşmənlərini tanımaq, aydınlaşdırmaq istəyir: onların fikrincə, Paşanın yazdıqları elə professorun fikridi və Paşaya qarşı çıxmaq professora qarşı çıxmaq kimi bir şeydi. Əslində isə professorun heç ağlına da gəlmirdi belə şeylər. Qaraxanov qocalmışdı, gözləri nurdan düşürdü yavaş-yavaş. Onun allah eləməmiş ölə biləcəyi, təqaüdə çıxacağı qorxusu Paşanı yamanca narahat edirdi və gecəni gündüzə qataraq çalışır, iki saat əsəri üzərində işləyirdisə, on saat onun mümkün qədər tez müdafiəsini təşkil eləmək yolları barədə düşünürdü. Nəhayət, o, əlli səkkizinci ildə müvəffəqiyyətlə doktorluq dissertasiyası da müdafiə eləyib ağyanıya çıxdı. Və bundan sonra papağını yan qoyub arın-arxayın yaşamağa başladı. Bir il sonra professor Qaraxanov allahın rəhmətinə gedəndən sonra onun «şagirdi» institutun yeganə elmlər doktoru kimi kafedra müdiri seçildi və… yavaş-yavaş yerini möhkəmlədib eninə, uzununa, dərininə kök atmağa başladı.

Ancaq qədirblməzlik eləmədi Paşa. Qaraxanovun zəhmətlərini, xidmətlərini unutmadı, oturdu, durdu, xeyirdə, şərdə, elmi iclaslarda, konfranslarda o böyük və unudulmaz müəllimini, gözəl alimi və uşaq kimi təmiz və saf insanı yad elədi, adı

dilindən düşmədi, camaat içində də, təkbətək özüylə qalanda da: «Mən o kişinin çörəyini yeyirəm, o mənim ustadım olub. Ustada hörmət eləmək isə hər layiqli şagirdin borcudu. Nədən ki, atalarımız da deyib: «Ustadına kəm baxanın gözlərinə qan damar, bala» — söylərdi öz şagirdlərinə və bununla da bir güllə ilə iki dovşan vurardı: həm özünü qədirbilən təki qələmə verərdi, həm də o «uşaqlara» öz təmənnasını bildirərdi: «Siz də mənim qədrimi bilin».

İnstitut rəhbərliyi ilə, Maarif Nazirliyi ilə danışıb kafedraya Qaraxanovun adını verdirmişdi və bununla da onun xatirəsini əbədiləşdirmişdi. Açığı ki, professor Camalzadənin bu hərəkəti onun öz həmkarları arasında, tələbələr içində, hətta Qaraxanovu yaxşı bir alim kimi tanıyan İttifaq və dünya alimləri yanında da hörmətini xeyli qaldırmışdı. Çoxları bunu Paşa Camalzadənin alicənablığı kimi qiymətləndirdi, ancaq o özü yaxşı bilirdi ki, belə eləməklə o, Qaraxanovdan çox özünə, öz şöhrətinə xidmət eləyir. Ayıq və çevik həyat fəlsəfəsi olan Paşa başa düşürdü ki, ölüb dünyadan getmiş bir adamın şöhrət nəyinə gərəkdi? Şöhrət insana sağlığında lazımdı ki, fərəhlənsin, çox yaşasın, dünyanın gözəlliklərindən, naz-nemətlərindən zövq və ləzzət alsın. «Mən öləndən sonra istəyirsən mənə lap qızıldan heykəl qoy. Nəyimə lazımdı? Məgər onun mənə bir isti-soyuğu olacaq? Yox». Doğrudu, o, əvvəllər, Qaraxanov vəfat eləyəndən bir neçə il keçənədək bu cür fikirləşirdi. Ancaq illər sovuşub Paşanın gəncliyinə xəzan yelləri əsdirməyə başlayanda, qocalığın yaxınlaşdığını hiss eləyəndə Paşanın bu düşüncəsi də dəyişməyə başlamışdı: indi o şöhrətin öləndən sonra da insana lazım olduğu qənaətinə gəlmişdi: «Şöhrət, ad-san adamı öləndən sonra yaşadır, yaddan çıxmağa qoymur. İnsanlar sənin haqqında danışır, düşünür. Məgər bu azdı? Yox, lazımdı şöhrət, çox lazımdı, Paşa. Yoxsa ölən kimi unudularsan».

Paşa hərdən, hərdən yox — müşahidə eləmişdi — dəfələrlə özündən ayrılıb içindən, qılafından çıxmış, kənara çəkilib yad adam gözüylə özünə, ömrünə, yoluna, xasiyyətinə, əxlaqına, elminə və şöhrətinə uzaqdan tamaşa eləmişdi: saf-çürük

elədiklərindən bəyəndiyi də olmuşdu, bəyənmədiyi də. Qəribəydi ki, srağa günəcən, yəni o tufan qopanacan Paşa içində bir adam görmüşdü və o adam nə eləmişdisə, bu Paşa onu haqlı, doğru saymış, bəraət qazandırmışdı. Əksər hallarda. Ancaq srağa gündən elə bil onu parçalamışdılar, iki yerə bölmüşdülər, iki adam eləmişdilər. Biri srağagündən o yana qalmış Paşaydı — onu hamı tanıyırdı, adını-sanını, şöhrətini görmüşdü, lakin ürəyində, xatirələrində doğulmuş ikinci adam təzəydi, maraqlı mühakimələri vardı və bu mühakimələr Paşanın — köhnə Paşanın özünə də qəribə, ziddiyyətli, bəzən anlaşılmaz görünürdü. Bəlkə bu ona görə beləydi ki, bu təzə Paşa o Paşaya zirvədən düşəndən sonra tamaşa eləyirdi? Hə, yəqin beləydi.

Divanın üstündə uzanmışdı, ancaq ona elə gəlirdi ki, o köhnə Paşa — o cavan, dolu-tökmə bədənli, yanaqlarından qan daman (Elə bil ki, dağlardan indicə enmişdi, sapsağlam idi, adam heç cür ağlına gətirə bilməzdi ki, o, xəstələnə bilər, qocala bilər.), qaynar baxışlı, od parçası kimi bir yerdə qərar tutub dayana bilməyən, gəncliyinin ən yaxşı çağlarını yaşayan, içindən çıxıb qabağındakı stolun arxasında oturub, par-par parıldayan qara ayaqqabılı ayağını-ayağının üstünə aşırıb onun ağ saçlarına, qırışmış sifətinə, əzab və peşimançılıq, qorxu və həyəcan ifadə eləyən qara gözlərinə təəccüblə baxır, özüylə onu fikrən müqayisə eləyir və təəssüflə başını tərpədib kədərli bir səslə:

— Bu, doğrudan sənsən, ay Paşa? — deyə xəbər alırdı. — Gör nə qədər dəyişmisən, aman allah! Heç tanımalın qalmayıb sənin, ay yazıq.

— Hə, düz deyirsən, cavan oğlan. Vaxtilə mən də sənin kimiydim: gözəl idim, güclü idim, yorulmaq nə olduğunu bilmirdim. — Paşa da xəyalında, ürəyində astaca qarşısındakı Paşaya — öz gəncliyinə hüznlə cavab verirdi.

— Daha «sənin kimi» niyə? Mən elə sənəm də, adaş. Mən sənin cavanlığınam, gəlmişəm.

— Hə? Tamam gəlmisən? Daha getməyəcəksən?

— Gedəcəyəm, adaş. Hayıf ki, qala bilmərəm.

— Niyə? Qal da. Qal yanımda, bir möcüzə göstər, bax, qarşında uzanmış bu qocanı büsbütün dəyişdir, qaldır ayağa, səhər çıxaq şəhərə, qoy görsünlər məni, gözləri heyrətdən çıxsın kəllələrinə məni istəməyənlərin.

— Yox, Paşa. Sən mənim qədrimi bilmədin, qardaş. Xərclədin sağa-sola, gecə-gündüz bilmədin, rahatlıq vermədin, köhlən at kimi aman vermədən çapdın. Məni sən talan elədin, Paşa. Mən hələ çox yaşamalıydım, dünyadan çox ləzzət almalıydım.

— Çox yaşamağı demirəm, ancaq ləzzət barədə… insafsızlıq eləyirsən, adaş. Mən sənə o barədə korluq verməmişəm, pul, var-dövlət əsirgəmişəm. Gözün nə görübsə, ürəyin nə istəyibsə, təşkil eləmişəm sənin üçün: heç bir arzunu gözündə, heç bir murazını ürəyində qoymamışam. Səni dünyanın az qala hər yerinə aparmışam, dadmadığın nemət qoymamışam, zərrəcə xoşuna gələn bir qızı, bir qadını nəyin bahasına olursa-olsun sənin ağuşuna atmışam. Sən nahaq belə giley eləyirsən, adaş.

— Düz deyirsən. Sən «təşkil eləmək» ustasıydın. O barədə sənə oxşayan ikinci bir adam tapmaq bəlkə də heç mümkün deyil. Ancaq hər şeyin bir ölçüsü, bir əndazəsi olmalıdı. Hansı müdriksə yaxşı deyib: «Ölçünü gözlə, ölçü yaxşı şeydi: həm dosta layiqdi, həm də düşmənə». Sən isə bütün ömrün boyu heç nədə ölçü-əndazə gözləmədin. Bax, ona görə də indi səni bu hala salıb divana uzadıblar.

— Bundan sənin də xəbərin var? Hardan bilirsən, adaş? Yəqin bütün aləmə, şəhərə yayılıb, hə? Hamı bilir ki, məni işdən də, partiyadan da çıxarıblar, hə? Niyə gülürsən, adaş?

— Ona gülürəm ki, sən doğrudan da qocalıbsan, fikrin-xəyalın çaşıb. Axı… bayaq mən sənə dedim ki… mən sənin özünəm, cavanlığınam.

— Hə, hə. Yadıma düşdü. Eh, məni qınama. Mənə dəyənlər sənə dəysəydi, yəqin adını da yadından çıxartmışdın indi. Yaxşı, yaxşı, sən belə xırda şeylərə fikir verib hirslənmə. Əsas məsələlərdən danış mənə. Mən həqiqətən qocalmışam,

başım işləmir, baş açа bilmirəm başıma gələnlərdən, inan. Elə bil canımda ta can-təpər qalmayıb. Başım, ürəyim şişib.

— Hə, sənin müsibətin böyükdü, kişi. Mən sənin halına acıyıram.

— Acımamışdan əvvəl məni bir başa sal görüm bu necə oldu axı? Niyə mənim çərxim birdən-birə döndü? Nüfuzlu adam mənə həmişə yaxşı münasibət bəslərdi, hörmət eləyərdi, plenumlarda, fəallar yığıncaqlarında adımı hörmətlə çəkərdi. Nə oldu birdən-birə ona ki, eləcə döndü və aləmi başıma dar elədi? Kim onun fikrini dəyişdirdi? Onun mənə o qədər adamın içində dediyi o sözləri eşitsəydin…

— Eşidirdim, kişi.

— Hə, hə. Gördün də, o sözlərin birini bir batman balla yemək olmazdı. Mən dedim infarkt vuracaq məni elə oradaca, biabır olacağam.

— Yaxşı dözdün. Amma sən müavinə nahaq elə imdad diləyən nəzərlərlə baxdın: orda səhv elədin. Sən gərək bilmiş olaydın ki, ondan sənə heç bir kömək ola bilməz. Sən təcrübəli kişisən, dünyanın isti-soyuğunu az görməmisən: gərək bilmiş olasan ki, indi bizim camaatımızı təqribən iki yerə bölmək olar: birinci dəstəyə o adamlar daxildi ki, vəzifəsi var, stolu var — onu itirməyin qorxusundan onlar sənin kimi dostun, tanışın, eloğlunun yox a, lap doğma atasının, evladının başını kəssələr də, səsini çıxartmazlar. O biri qism adamlar isə balaca adamlardı, ixtiyarı, stolu yoxdu, danışdı-danışmadı, onsuz da onların sözünü eşidən, sayan olmayacaq. Yoxdur da. Onlar bax, buna görə danışmağı yersiz bilib susurlar. O gün müavinin nəyinə lazım idi ki, sənin xeyrinə dodaq tərpədib bir kəlmə xoş söz desin və kişinin qəzəbinə düçar olsun? Hə, soruşuram səndən, nəyin lazım idi? Onun yerinə sən də olsaydın, susardın, kişi. Kim olsaydı, dillənməzdi. Soruşursan niyə? Ona görə ki, sizi, sizin hamınızı belə tərbiyə ediblər. Sən bunun nəyinə təəccüb eləyirsən? Dünənəcən məgər sən özün də elə deyildin? Ya sənin çox istədiyin, sənə çörək vermiş Qaraxanovun belə deyildi? Yadından çıxıb ki, o, nə qədər həlim, mehriban və sadə adam

olsaydı da, kafedrada yalnız və yalnız onun dediyi olmalıydı və olurdu da? Ona ən yaxını sən idin o vaxt, amma xatırla görüm haçan onun sözünün üstündən söz demişdin? Heç vaxt. Həmişə quyruq bulamışdın qabağında. Kim onun — qəzəblənən vaxtı — qılıncından qorxmamışdı? Heç kim. Ya sən özün, dünənəcən adı, şöhrəti dünyanın az qala o başından gələn «İnsan» institutunda azmı baş kəsmisən və barmağını qatlayıb deyə bilərsənmi ki, Elmi Şuranın iyirmi yeddi üzvündən hansı kişi əlini tutub deyib ki, yoldaş Camalzadə, belə olmaz, bu düz deyil? Siz ancaq o zaman haqsızlığa, zülmə qarşı səsinizi çıxarıb qaldırırsız ki, bıçağı sənin öz boğazına dirəyirlər. Yalnız o zaman əl-qol atıb, fəryad qopardıb deyirsiz: ay yoldaşlar, ay qardaşlar, qoymayın, məni məhv eləyirlər, ciyərimi çıxardırlar. Ancaq səsinə səs verən olmur. Niyə? Ona görə ki, o birinin başını kəsib ciyərini çıxardanda sən də susmuşdun.

— Hə, düz deyirsən, adaş. Axx, ürəyim ağrıyır.

— Mənim də.

— Yenə mənim üçün müəmma olaraq qaldı ki, niyə o, kişi belə elədi? O zirvədən…

— Sən onu başa düşmək üçün gərək biləsən ki, o zirvəyə sən necə qalxmışdın? Elminin gücünə? Kəşflərinin hesabına?

— Yox.

— Bəs nəyin hesabına qalxmışdın?

— Zirəkliyimin, adaş. Sən ki, məni yaxşı tanıyırsan.

— Xeyr. Səhv eləyirsən, kişi. O qədər səndən də zirək oğlanlar var idi ki, sən heç onların dırnağı da ola bilməzdin, səni susuz aparıb-susuz gətirməyə qadir oğlanlar…

— Bəs?

— Yaxşılıq itirmək yaxşı sifət deyil, kişi. Bu, namərdlərin işidi. Unutmusansa, qoy yadına salım: səni o zirvəyə qaldırmışdılar, sən öz gücünə o zirvəyə qalxmamışdın.

— Kim qaldırmışdı? Sən?

— Mənim də xidmətlərim az olmamışdı, düzünü bilmək istəsən. Ancaq tək mənim zoruma sən o məqama ucala bilməzdin.

— Ürəyimi çəkmə, sən allah. De görüm kimdi?

— Səni… o mərtəbəyə bir qadın qaldırıb, Paşa.

— Qadın? Hansı qadın?

— Oo, nə tez unutdun? Yox, amma elə də tez deyil. O vaxtdan iyirmi doqquz il keçir…

— Hansı qadındı axı o?

— Yadındadımı, o zaman sənin kafedrana bir gözəl qadın — ona heç qadın da demək günah idi — bir mələk gəlmişdi. O qədər gözəl idi ki, küçədə yeriyəndə qoca da, cavan da, hətta qadınlar özləri belə istər-istəməz ayaq saxlayıb ona heyrətlə və həsrətlə tamaşa eləyirdilər.

— Hə, indi yadıma düşdü. Xatırladım. Sən Xallını deyirsən…

— Bəli, Xallını deyirəm. O gələn kimi sən dəyişdin. Kafedradakı, bütün institutdakı qadınlar, su sonası kimi qızlar adiləşdi sənin gözündə. Sən onun gəlişini az qala bayram eləmək istəyirdin. Onun üçün çox gözəl şərait yaratdın, mövzu verdin, rəhbərliyini boynuna götürdün. Səndən olsaydı, onu bir ilə elmlər namizədi eləyərdin. Amma bu mümkün deyildi: çünki o Xallı elə də istedad sahibi deyildi. Allahı ona gözəllik vermişdi, istedad yox. Sən özün də öz gücünü yaxşı bilirsən, sən də — burda ayrı adam yoxdu, etiraf eləmək olar — elm aləmində piyada idin, yoxsa, əgər gücün və qabiliyyətin çatsaydı, o Xallının əsərini özün yazardın. Gizli-gizli yanıb yaxılırdın ki, niyə allah o qabiliyyəti səndən alıb. Amma o da Xallı idi ha. Öz qiymətini yaxşı bilirdi. Ağıllı idi, hər yetənə əyilən deyildi. Niyə də əyilməliydi? Bir adamın ki, qabağında bütün kişilər tilsimə düşmüş kimi, əlləri sinələrində, qul kimi əmrə müntəzir dayanırdı, onunla kəlmə kəsməyindən özünü dünyanın ən xoşbəxti sayırdı, üzünə bir balaca təbəssümlə baxdığı, salam verib kefini soruşduğu kişinin az qala sevincdən ürəyi partlayırdı, o, elə gözəl niyə də hər kişinin minnətini götürməliydi, ona yaxşı olmalıydı? Bütün qapılar onun üzünə açıq idi: sən təsəvvür eləmirdin o vaxt, amma bu bir həqiqət idi ki, onu bu milyon nəfəsli şə-

hərdə bütün böyük idarələrdə, nazirliklərdə, hətta lap yuxarılarda böyük vəzifəli adamlar tanıyırdılar, hörmət edirdilər, yanlarına gedəndə ayağa durub stollarının dalından çıxaraq qapının ağzınacan qarşısına qaçırdılar. Danışırdılar ki, hətta Daxili İşlər Nazirliyinin, Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin, Mərkəzi Komitənin binasına o, buraxılış vərəqəsiz, vəsiqəsiz girirdi. Çünki qapıda dayanan milis onun qeyri-adi gözəlliyini görüb sarsılırdı, gördüyünün yuxu ya həqiqət olduğunu ayırd eləyənəcən o, şəstlə, atasının imarətinə girirmiş kimi, arxayın keçib gedirdi. Bəli, sənin Xallın belə Xallı idi və o gələndən sonra sən yazıq Qarateli tamam-kamal unutdun, o dilsiz-ağızsız qadın da qısqanclıq odunda yana-yana, dərdini dilinə belə gətirmədən o dörd divar arasında qovruldu, ürəyini yedi. Səndən olsaydı, Xallını gecələr də kafedrada saxlardın, özünə bir alimanə görkəm verib ona konsultasiya keçmək istərdin. Ancaq o, buna imkan vermirdi. O, səndən, sənin imkan və vəzifəndən istifadə etmək, alimlik diplomu almaq istəyirdi, sən isə başqa fikirdə idin.

— Onun əri yox idi o vaxt?

— Niyə yox idi? Var idi. Fizik idi, allahın məğmun bir bir bəndəsi idi və elm fanatiki idi. Səhərlər girirdi laboratoriyaya, bir də axşamlar çıxırdı, bəzən heç gecələr də evə gəlmirdi, elə orada qalırdı.

— Hə, yadıma düşür. Qara, arıq bir adam idi. Xallının heç əlinə su tökməyə də layiq deyildi. Mən elə hey fikirləşirdim ki, ay bədbəxt, özün belə çirkin, qarazırttıq bir şey ola-ola niyə gedib o cür gözəl bir qız almısan? «Armudun yaxşısını meşədə ayı yeyər» — deyib həmişə yanıb yaxılırdım, inan. Amma Xallı deyirdi ki, mən onu çox sevirəm. Soruşurdum ki, sən necə, sevirsənmi? Deyirdi ki, o məni istəyəndən mən çox istəyirəm onu. Amma inanmırdım. Nədənsə mənə elə gəlirdi ki, Xallı məni ondan daha artıq sevirdi.

— Yox. Sənə əvvəl hörmət eləyirdi Xallı. Sən böyük fədakarlıqla onun qulluğunda durduğunu hiss eləyəndə — yadındadımı, sən bunu çox ehtiyatla, xeyirxahlıq pərdəsinə bürüyərək eləyirdin, ürəyindəkini, əsil mətləbini gizləyirdin və elə

bilirdin ki, o, bunu başa düşmür — sənə rəğbət bəsləməyə başladı. Yəqin bu da yadından çıxmamış olar ki, bir gün kabinetində, ikiniz tək qalan vaxtı, sən özünü cilovlayıb saxlaya bilməyərək onun ipək kimi yumşaq xurmayı saçlarında əl gəzdirib üzündən öpmək istəyəndə bozarıb: «Siz səhv eləyirsiz, professor, mən elə qadın deyiləm» — söylədi və sənin üzr istəməkdən başqa çarən qalmadı. Və üç gün səni dindirmədi, sən isə onun bu sərtliyinə dözməyib axırda ayağına getdin. Onun sənin-lə danışmağını da, üzünə gülümsəməyini də sən qənimət hesab eləyirdin o vaxt.

— Hə, zalımın qızına bərk vurulmuşdum. Həyat idi mənim üçün, yaşamaq idi mənim üçün. Əsərini yazıb qurtarandan sonra… Niyə gülürsən?

— Sən elə bilirsən ki, o namizədlik dissertasiyasını o özü yazmışdı?

— Bəs… kim?

— …

— Doğrusu, mən də o vaxt şübhələnirdim. O mövzu çətin idi, mürəkkəb idi. Açığı ki, bayaq dediyin kimi, o, heç mənim özümün də xörəyim deyildi. Amma əsər yaxşı idi, səviyyəsi yüksək idi. Ürəyimə gəldi ki, bunu onun üçün kimsə yazıb. Bir dəfə özündən də zarafata salıb soruşdum. İncidi. «Xətrimə dəyirsiz, professor» — söylədi və acıq eləyib kabinetimdən çıxmaq istəyəndə qabağını kəsib yalvar-yaxar oturtdum, könlünü aldım.

— Necə yaltaqlanırdın ona, aman allah. Adamın lap əti tökülürdü.

— Hə. Ancaq neyniyim, özümnən bacara bilmirdim.

— O əsəri o yazmamışdı, Paşa.

— Bəs kim yazmışdı? Bizim kafedrada elə kişi yox idi ki, onun üçün oturub əsər yazsın. Qadınlar da yazmazdı. Bəs kim imiş o adam?

— Mən də dəqiq bilmirəm. Amma onu dəqiq bilirəm ki, varıydı elə bir adamı o Xallının. Ya pula yazmışdı, ya da…

— Amma axırı ki, arzuma çatdım. Ondan büsbütün gözümü çəkib əlimi üzəndən sonra, müdafiədən üç gün keçmiş, özü gəldi yanıma. «Mən bilirəm, Paşa bəy, sən məni çox istəyirsən. Bunu da sən bilirsən ki, mən səni çox incitmişəm, demək olar ki, sənə bu üç ildə zülm eləmişəm. İndi özüm gəlmişəm. Ancaq şərtim var» — dedi. İnanırsan, əlim-ayağım əsdi, məni titrətmə tutdu, dilim topuq çala-çala: «Nə şərt? Sənin özünə də qurban olum, şərtinə də. Nə qədər ağır şərt olsa da, canla-başla yerinə yetirməyə söz verirəm» — söylədim.

«Səni mən ağzıbütöv kişi hesab eləyirəm. Ümid eləyirəm ki, sən o kişilərdən deyilsən ki, elədiyin, orda-burda dilinə gətirib lovğalanasan. Elə deyilmi? «Min faiz, lap milyon faiz. İnan mənə». «Aramızda qalacaq. Bu bir. İkincisi, yalnız bir gecə sənin qonağın olacağam, yalnız bir gecə. Bağa gələcəyəm, gecə qalacağam, səhər də qayıdacağam. Vəssalam. Sənin görüb-götürəcəyin ancaq bu olacaq». «Mənim gözüm üstə». «Bu sözümü də yadında saxla: bir kəsdən, bir yerdən bu məsələni eşitsəm, onda özündən küs. Mənim intiqamımdan yaxanı, canını qurtara bilməzsən. On il də sonra, iyirmi il də sonra, hətta ölmüş olsan belə mən səndən intiqamımı alacağam, Paşa bəy. Yadında saxla ha».

— Sözünün üstündə durdu. Gəldi də, qaldı da.

— Hə.

— O gecə aləm gecəydi. Lap nağıla, əfsanəyə oxşarı vardı. Mən hələ onacan və ondan sonra da o cür gözəl və şairanə gecə yaşamamışam. Sən o gecə elə hey deyirdin ki, ömrüm boyu unutmaram. Ancaq görünür, unutmusan.

— Yox, yox. Nə danışırsan? Onu unutmaqmı olar? Sadəcə çox pis vəziyyətdəyəm, əlhəmdimi çaşdırmışam. Ona görə. Yoxsa…

— Hm. Günü indiki kimi yadımdadı. Yanvarın otuzuydu, Soyuq, ancaq qup-quru, yağışsız, qarsız, küləksiz bir gecəydi. Gəldi və bağım cənnətə döndü. Yaxşı hazırlaşmışdım: bilirsən, mən yaxşı xörək bişirə bilirəm. Piti asmışdım yağlı qoyun ətindən. Maştağadan ətçimdən almışdım. Mer-meyvə də öz qayda-

sında. Konyakım da var idi. Qazı ertədən yandırıb otağı isitmişdim. Çöldə qış idi, otağımda isə yazdı. Yox, yaz ürəyimdəydi. Zarafat deyildi, dünyanın ən gözəl qadını o gecə mənim qonağım olacaqdı.

— Qarateli də aldatmışdın.

— Hə, demişdim ki, iki günlüyə Gəncəyə gedirəm, xaricdən qonaqlarım gəlib, Nizaminin qəbrini ziyarət eləmək istəyirlər.

— Amma öz aramızdı, sənin bu yalanına heç ehtiyac yox idi. Yazıq Qaratel onsuz da sənin dalınca gəzib hər addımını güdən və səni hər kəsə qısqanan arvad deyildi. Sənin dalınca bağa da gələn deyildi o yazıq.

— Hə, düz deyirsən.Qaratel elə arvad deyildi. Onu, sonralar, o ölüb gedəndən sonra başa düşdüm ki, çox incitmişəm, lap açığını söyləyim ki, zülm eləmişəm. Bilmirəm allah keçəcək günahımdan ya yox.

— Keçər, allah sənin kimi qansız və insafsız deyil.

— Amma o rəhmətlik də məni çox incitmişdi. Bilirsənmi, çox…

— Neynəmişdi ki?

— Başa düşmədi ömrü boyu məni. Məncə bu, zülmlərin ən böyüyüdü, Paşa. İyirmi beş il bir adamla bir damın altında yaşayasan, o, bilməyə ki, sən kimsən, nəçisən, nə yuvanın quşusan, nəynən yaşayırsan, nəynən nəfəs alırsan, dəhşətdi. Bütün o illər ərzində biz bircə dəfə də olsa, ağıllı-başlı, insan kimi oturub dərdləşə bilmədik. Başa düşmürdü məni çünki. Səviyyəsi yox idi. Onu da qınamıram — oxumamışdı. Oxumayan isə bilirsən, həyatda və cəmiyyətdə kor kimi olur. Buna baxmayaraq, mən o ən ağır zülmə, işgəncəyə dözərək Qarateli saxladım, boşamadım. Bilirsən niyə?

— Hə, bilirəm. Ona görə boşamadın ki, əvvələn dost-doğma əmin qızıydı.

— Biri və birincisi odu, doğru deyirsən. Amma ondan da əfzəl bir səbəbi vardı, Paşa. O da bu idi ki, Qaratel çox namus-

lu, qeyrətli bir arvad idi. Çox təmiz idi. Mən özümü o xoşbəxt kişilərdən hesab eləyə bilərəm ki, arvadının əlinə bir naməhrəm əli toxunmayıb: bir köpəkoğlu dodağını tərpədib deyə bilməz ki, mən ... İndiki zamanda, bu «papaq aldı qaç» dünyasında bu, kişi üçün çox böyük xoşbəxtlikdi, qardaş. Nə isə, qəbri nurnan dolsun Qaratelin. Hər günahını, əzabını bağışlayıram.

— O səni çox istəyirdi. Nadir qadın idi, hayıf, qədrini bilmədin.

— Hə. Qəribə idi ki, o gözəl gecə, bağda, o göylərdən enmiş gözəllik və məhəbbət ilahəsi olan Xallı da ondan danışdı, onu tərifləndi, hətta məni danladı da ki, mən onun qədrini bilmirəm. Qəribə ağıllı, insaflı və həssas idi Xallı. Deyirdi: «Əvvəllərini bilmirəm, amma bunu sənə yəqin deyə bilərəm ki, mən sənin yanında peyda olandan sonra, sən məni görüb ağlını itirəndən sonra, sən o cür gözəl və sədaqətli, səni çox sevən bir qadının varlığını — yoxluğunu unutmusan, kişi. Bu isə günahdı. Mən gəldi-gedərəm, o isə sənin cəfakeşindi. Nə isə, mən səninlə birlikdə çox qadınlarla oturub-durmuşam, vaxt keçirmişəm, ancaq Xallı kimisini görməmişəm — çox insaflıydı. Elə deyil?

— Elədi. Vicdanlıydı. Yadındadı? Şərt qoymuşdu ki, cəmi bircə gecə qonağın olacağam. Amma sənin onu hədsiz dərəcədə çox istədiyini, sonsuz dərəcədə əzizləyib xoşbəxt elədiyini görüb yanına sonra da üç dəfə gəldi və sənin ömrünə sevinclər bəxş elədi. Və sonra sənə elə bir yaxşılıq da elədi ki, indiyəcən, yəni əslində sən o gün o tufana düşənəcən onun sayəsində gur-gur gurladın. O görürdü ki, sən vəzifə üçün sinov gedirsən, hakimiyyət istəyirsən, xoşlayırsan ki, əlinin altında adamlar işləsin, qabağında əlləri sinələrində dayananlar olsun.

— Hə, elə bir mərəzim var idi. O mərəz içimdə ilan kimi qıvrılıb yatmışdı: arada bir başını qaldırıb haça dilini çıxararaq öz varlığını göstərirdi. Onda isə mən balaca bir kafedranın müdiriydim — beş-on adama rəhbərlik eləyirdim vur-tut. Bu isə mənim üçün çox az idi. Mən o zaman özümdə bir kafedra nədi, bir böyük şəhərin, hətta bir respublikanın böyüyü-ağası

olmaq arzusu, iştahı duyurdum. Amma kim idi mənə yiyə duran, qolumdan tutub qabağa çəkən? Yox idi elə bir adam.

— Sənin o böyük, boyundan və tamahından böyük iştahını o Xallı da duymuşdu. Yadındadı, bir gün diplomunu alıb Universitetə müəllim keçən gün, yanında, kafedrada oturub, ayağını da ayağının üstünə aşıraraq gülümsündü və dedi: «Görürəm, mənim buradan, sənin kafedrandan getməyimə çox pərtsən. Amma nahaq. Su bir yerdə qalanda iylənir, dadını, tamını itirir. Həyat — bir yerdə dayanıb qərar tutmağı sevmir: gərək irəli gedəsən, yüksəklərə pərvaz edəsən. Sən mənə uçmaq üçün qanad verdin, sağ ol. Əslində bu, qanad deyil, sənəddi. Kağız, sənəd isə bizim zəmanədə hər şeydən, hətta insanın özündən və sözündən qiymətlidi: indi sənin özünə yox, kağızına, diplomuna qiymət verirlər. Mən sənə borclu qalmadım elə bilirəm. Gərək sən məndən narazı olmayasan. Amma istəyirəm gedə-getdə sənə bir dənə də yaxşılıq eləyəm. Qəlbinin ən böyük arzusunu de mənə. Yerinə yetirməyə razıyam. Ancaq yaxşı-yaxşı fikirləş. Birdən çaşıb deyərsən ki, səni bir də bağıma dəvət eləyib xoş bir gün keçirmək istəyirəm. Yox. Bu, indi sənin ən böyük arzun deyil: bu, sənin üçün keçilmiş mərhələdi və sən indi durub elə desən, biləcəyəm ki, yalan deyirsən və onda sən gözümdən düşəcəksən, özün də çox şey itirəcəksən. Bilirsən ki, mən mərd adamları sevirəm, artistlik eləyən adamlara dərin nifrət bəsləyirəm. Hə, gözləyirəm».

— Onda yaman çaşdım. İlahi, bu kim idi? Nə qüdrət sahibiydi ki, mənə belə deyirdi? Mənim ən böyük arzumu yerinə yetirməyə mənə elə gəlirdi ki, heç allahın da gücü çatmaz. İndi bu Xallı xanım gəlib deyir ki, belə. Özü də elə şərt qoyur ki, səhv eləmək olmaz. O zaman mənim beynimdə qəribə bir ideya var idi: «İnsan» institutu yaratmaq. Kainatın və təbiətin ən şah əsəri olan insanın kompleks halında öyrənən bir institut. Yerin altını, üstünü, insanı və kosmosu bir küll halında tədqiq edən bir institut olmalıydı bu. Doğrudu, bu, təzə ideya deyildi, hələ əsrin əvvəllərində o fikri rus alimləri ortaya atmışdılar, ancaq elə kağız üzərində qalıb çoxdan unudulmuşdu. Geolog-

iya, mineralogiya, fiziologiya, təbabət, nəbatat, əsrin möcüzələrini yaratmağa qadir kimya, fizika elmləri, kosmosun və qalaktikanın sirrlərini açmağa çalışan elmi istiqamətlər və bütün bunların insan problemi ilə geniş, gizli-aşkar əlaqələri. Sən təsəvvür edirsənmi, nə böyük bir kompleksdi bu? Bütün bu sahələri bir mərkəzdə birləşdirmək və ona rəhbərlik etmək. Sən o institutda, bu institutda, o idarədə, bu idarədə adda-budda səpələnmiş və çoxu da bir-birini təkrar eləyən laboratoriyaları, elmi-tədqiqat institutlarını, kiçik-kiçik mərkəzləri bir damın altına yığmağın eyni zamanda dövlət üçün də nə qədər xeyri olduğunu təsəvvür eləyirsənmi? Bu, İttifaqımızda yox, bəlkə də dünyada yeganə institut ola bilərdi və mənə dünya şöhrəti gətirərdi. Ancaq bu fikri kimə izah edəydin, kimi başa salaydın? Qalmışdı ürəyimdə illərlə. Hətta fikrimdə ayrı-ayrı istiqamətləri tədqiq edən şöbələr də yaratmışdım: məsələn, «İnsan və kosmos», «İnsanın yaranması və təkamülü», «Geologiya», «Fiziologiya» və sair və ilaxır. Şöbə müdirlərini də tapmışdım hətta.

— Öz aramızdı, əlbəttə ki, onu yalan deyirsən ki, burada dövlətin də xeyrini güdürdün. Mən səni yaxşı tanıyıram: sən hər şeydə əvvəl öz xeyrini güdən olmusan. Mən özgəsi deyiləm ki, mənim yanımda açıq danışa bilərsən. Sən elə partiyaya da partiyanı çox sevdiyin üçün deyil, özünə bir gün ağlamaq, bir məqam, vəzifə sahibi olmaq xatirinə keçmişdin.

— Sən də başlama görək. Köhnə palan içi tökmə, sən allah. Sözümü kəsdin, heç bilmədim nədən danışırdım. Hə, yadıma düşdü. «İnsan» institutu təşkil eləmək fikrimi Xallı xanıma dedim nəhayət. Və onu da soruşdum ki, axı sən bunu eləyə bilməzsən. Bu, qeyri-mümkün işdi bizim zəmanədə. Xətrinə dəydi Xallının. «Sən mənim qüdrətimə təəssüf ki, hələ də bələd olmamısan. Sən bunu yadında saxla, kişi: mənim bu kirpiklərim var ha. Bir onlara yaxşı-yaxşı bax. Ay yazıq, neçə ildi məni tanıyırsan, hələ də mənim bu uzun, qatlama kirpiklərimi görə bilməmisən, baxıb yadında saxlamamısan». «Düzü, sənin gözəlliyin gözlərimi elə qamaşdırıb ki, heç kirpiklərinə fikir

verməmişəm». «Hə, indi fikir ver və yadında saxla ki, onlar, o cansız tüklər çox böyük qüdrət sahibidi, hətta sənin allah dediyin o gözəgörünməzdən də qüdrətli və qadirdi». «Axı necə?» «Çox sadə. Çünki onlar mənim — bax qabağında dayanmış bu Xallının kirpikləridi. Onlar kimi istəsə yuxarı, lap göylərə qaldırar, kimi istəsə yerlə-yeksan eləyib mələdər». «Axı necə?» «Bax, belə. Əgər sənin xatirinə bu kirpiklərimi bircə dəfə yuxarı qaldırsam, elə hesab elə ki, sən göylərdəsən». «Allah-allah, sən özün saxla». «Xoşum gəldi səndən. Yalan danışmadın mənə, demədin ki, mənim ən böyük arzum sənsən. Sənin ən böyük arzun — böyük vəzifə sahibi olmaqdı. Onu — sənin bu arzunu yerinə yetirəcəyəm, Paşa bəy. Qoy məndən sənə yadigar olsun». «Axı necə?» «Eh, sən də nə yapışmısan bu «Axı necə»lərin ətəyindən? Mən sənə dedim axı. Bircə dəfə kirpiklərimi qaldırmaqla, Paşa bəy. Bildin?» «Hə, hə, başa düşdüm». «Di sağ ol. Xudahafiz. Otur, mənim zəngimi gözlə».

— Sən onda lap havalanmışdın. Bir yandan çox istədiyin Xallının sənin yanından tamam çıxıb getməsindən pərt idin, yerə-göyə sığışmırdın. Nə dərs deyə bilmirdin, nə kafedrada otura bilirdin, nə də evdə qərar tuturdun; o biri tərəfdən də Xallının o cür möcüzəli sözlərini həzm eləyib axırını bir yana çıxarda bilirdin. Bir sözlə, çaşıb qalmışdın odla su arasında.

— Düz bir həftə keçmiş zəng elədi, hal-əhval tutdu və axırda dedi: «Paşa bəy, sənin işin düzəldi. Səni təbrik eləyirəm. Bu günlərdə heç yana getmə. Səni o özü qəbul edəcək. Yəqin indi yenə soruşacaqsan ki: «Axı necə?» Sən soruşmamış özüm deyirəm; sənin xətrinə bircə dəfə kirpiklərimi qaldırdım, vəssalam. Özü də bu barədə heç kəsə heç nə demirsən. Başa düşdün?» «Başa düşdüm».

— Özünü elə itirdin ki, sənin üçün o boyda iş görən adama «Sağ ol» deməyi də unutdun.

— Hə, düz deyirsən.

— İndi başa düşdünmü və xatırladınmı ki, səni o zirvəyə kim qaldırmışdı?

— Bəli, bunu unutmaq olar?

— Amma illər keçdikcə sən o boyda yaxşılığı unutmuşdun. Sənə elə gəlirdi ki, sən özün öz gücünə o zirvəyə qalxmısan, gözün ayağının altını görmürdü; sən şöhrət və xudpəsəndlik azarına tutulmuşdun, Paşa. Sən elə bilirdin ki, yeri-göyü sən yaratmısan, elə bilirdin ki, sən allahsan, padşahsan — bu şəhərin padşahısan və sənin əlinin altında işləyən, səndən də qat-qat ləyaqətli, ağıllı, savadlı adamlar sənin qulundu, nökərindi. Sən çox tez bir zamanda əsil despota çevrilmişdin: sən hansı müəssisəndə, şöbəndə bir ağıllı, istedadlı, parlaq gələcəyi olan bir adam görürdünsə, rahatlığın pozulur, yuxun ərşə çəkilir, o adam sənin gözündə əsil düşmənə çevrilirdi və sən onu, nəyin bahasına olursa-olsun, məhv eləməyə, ləkələməyə, aradan götürməyə çalışırdın. İnsanda nə qədər məkr və hiylə olarmış, ilahi? İnsan nə qədər kinli və qəzəbli olarmış, ilahi? Özü də bütün bu alçaqlıqları, əclaflıqları sən təmiz və müqəddəs kommunist adını özünə bayraq edərək, sovet qanunlarını əlində kəsərli bir qılınc kimi tutaraq eləyirdin, Paşa. Və hərdən özün də özünə heyrət eləyirdin, kənar bir adamın gözüylə özünün əməllərini saf-çürük eləyəndə utanırdın da. Amma geri dönə bilmirdin, çünki sən çayı keçəndən sonra körpünü partladırdın, çünki sən təslim olmaq istəmirdin, sən yaşamaq istəyirdin: ona görə də əllərini daha çox günahsız qanlara batıra-batıra, daha böyük cinayətlər törədə-törədə irəli gedirdin. Dayanmaq sənin özün üçün təhlükəli idi, bunu sən yaxşı başa düşürdün. Səni o zirvəyə qaldıran, o məqama çatdıran o qılıncdan iti kirpiklər də hələ qüdrətliydi, o kirpikləri uca tutub qiymətləndirən o da sənin xoşbəxtliyindən hələ öz yerində möhkəm-möhkəm oturmuşdu.

— Bunların hamısını mən özüm də bilirəm, adaş, çox yaxşı bilirəm. Sən mənə de görüm, axı birdən-birə nə oldu ki, mən belə zavala gəldim? Səbəb nə oldu, səbəbkar kim oldu, adaş? Bax, budur çaşıb qalmışam, heç nə başa düşəmmirəm?

— Düzü-doğrusu, onu mən də deyə bilməyəcəyəm sənə. Çünki mən səndən gör neçə ildi ayrılmışam, Paşa bəy. On ildən çoxdu.

— Vay allah, ürəyim partlayır, inan. Yox, mən bu dərdə dözə bilməyəcəyəm, dirigözlü çartlayıb öləcəyəm. Dünənəcən, srağagünəcən hər şey yaxşı idi: başımın üstündə heç bir bulud, təhlükə dolaşmırdı, adaş. Arın-arxayın oturub işləyirdim, gözün üstə qaşın var deyən yox idi.

— Mən səni yaxşı tanıyıram, Paşa bəy. Mənə elə gəlir ki, günahı hər kəsdən çox özündə axtarsan, daha yaxşı olar. Çünki sən oturduğu budağı kəsən nadana daha çox oxşayırsan. Məncə, iş elə sənin özündən keçmiş olacaq. Papağını qoy qabağına, yaxşı-yaxşı fikirləş, hər halda nə isə bir qələt qarışdırmısan. Yoxsa bu, elə-belə olan şeyə oxşamır. O qızı yenə görüb eləyirsən?

— Hansı qızı?

— Xallını deyirəm. Görüb eləyirsən?

— İldə, ayda bir dəfə görəm ya görməyəm.

— Qocalıb? Dəyişib? Hardadı, nə işnən məşğuldu, Paşa bəy?

— Qocalmaq nədi, ay kişi. O, bizim qonağımız olanda sən demə lap cavan uşaq imiş. İndi isə əsil gözəllik və qadınlıq taxtındadı. Daha da qəşəngləşib — yenə bizim bu şəhərin bir nömrəli gözəlidi Xallı. İndi akademikdi. Böyük bir institutun direktorudu.

— Səni görəndə neyləyir?

— Neyləyəcək? Salam verir, təbəssümlə halımı soruşur və çıxıb gedir.

— Keçmiş xatirələr-filan…

— Yox, yox. Nə danışırsan? Elə bilirsən ki, mən, onun tanıdığı minlərlə adi adamlardan biriyəm. Baxanın, görənin heç ağlına da gəlməz ki, biz bir vaxtlar… o cür yaxın olmuşuq. Düzü, o yaxınlıq, o mehribanlıq onu elə görəndən sonra mənim özümə də yuxu kimi gəlir: elə bilirəm ki, mən onu haçansa yuxuda görmüşəm.

— Kirpikləri yenə elədi — uzun, qatlama?

— Hə, elədi. Düzü, mən hər dəfə onu görəndə hər şeyi unuduram, elə o möcüzəli kirpiklərə tamaşa eləyirəm, daha heç nə görə bilmirəm.

— Yenə o qılınc kirpikləri qaldırıb endirirmi?

— Vallah, nə bilim. Bəlkə də…

— O kirpiklər dəhşətlidi, Paşa bəy. Mənim bildiyim və yadda saxladığım budu ki, o kirpiklər təkcə səni o cür uca məqama qaldırmayıb, səndən başqa da çoxları var ki, o kirpiklərin sayəsində ada-sana, vəzifəyə çatıb. Ancaq mən bunun o biri tərəfini də düşünürəm, Paşa bəy. Sən bu barədə heç fikirləşməmisən?

— Yox. Necə bəyəm?

— Sənin o vaxt da — Xallı səni yuxularında gördüyün bu məqama çatdıranda da, indi də sən heç bu barədə düşünməmisənmi ki, o qılınc kimi kəsərli kirpiklər yuxarı qalxanda kimisə xoşbəxt eləyir, uca-uca məqamlara çatdırır, aşağı enəndə də onlar kiminsə başını kəsib qanını tökür, bədbəxt eləyir? Fikirləşməmisən?

— Yox.

— Bir düşün, Paşa bəy. Düşün.

— Hə? Doğrudan ha.

Paşa silkələnib divandan qalxdı və otaqda özünü tək görüb çaşdı.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

Həyəcanlıydı. Başa düşə bilmirdi ki, gördükləri, eşitdikləri yuxuda olmuşdu və ya… həqiqətən, bax, gözünün qabağındakı o yumşaq stulda cavan, yaraşıqlı, səliqəli geyinib-keçinmiş o adam əyləşib bayaqdan onu danışdırıb dağa-arana, keçmişə — ömrün ötən çağlarına aparıb təzədən bu günlərinə qaytarmış, köhnə, unudulmuş xatirələrini oyadıb bir möcüzəkar kimi yox olub getmişdi? Yuxuydumu bu? Yox. Axı Paşa yatmamışdı.

Xəyalıydımı? Bəlkə də. Amma belə də xəyal olmaz axı? Bu suallar əlində çabalayan Paşa, qeyri-iradi irəli gəlib əlini stulun oturacağına sürtdü: yox, oturacaq soyuq idi, bumbuz idi; adam oturmuş olsaydı, isti olardı. Əl atıb bir-bir otaqların işıqlarını yandırdı, künc-bucağa kimdənsə ehtiyat edirmiş kimi xəlvəti göz gəzdirdi, mətbəxə keçdi, oranı da bomboş görüb küçəyə baxan pəncərənin qənşərindəki mizin arxasında əyləşərək alnını soyuq tərini sildi. «Hə, belə-belə işlər, Paşa bəy. Deməli, sən öz-özünə danışırmışsan, dəli kimi. Heç bir adaşın, filanın, gəncliyin-zadın gəlməmişmiş yanına. Sən sadəcə, dəli olursan, vəssalam. İki gündü giribsən evə, çay içməmisən, ağzına bir loxma yemək almamısan, üzü üstə düşüb yatmısan, sayaqlamısan və bu iki gündə heç kəs sənin öldündən-qaldından xəbər tutmayıb. Kim tutmalıydı, kimin vardı? Bircə qızındı, o da burda yoxdu. Olsaydı da, gəlməzdi. O da mənim kimi, dəlinin biridi: küsdü, incidi, qurtardı. Gör neçə ildi məni danışdırmır? Düzdü, gəlir-gedir, mənim pal-paltarımı yuyur, xörəyimi bişirir. Ancaq bütün bunları mən evdə olmayanda eləyir. Və bu, elə bir dərddi ki, heç kəsin yanında açıb bükə bilmirəm. Bəs dostların, tələbələrin? Onlar hanı bəs? Bəlkə onlar mənim başıma gələn bu müsibətdən xəbərsizdilər? Yox, canım. Nə danışırsan? Yəqin indi bütün şəhər bu barədə danışır. Bəlkə də bir çoxları var ki, indi bayram eləyir, deyib-gülür, sevinir. Ey gidi dünya. Deməli, mən tək imişəm, yalqız imişəm. Dayan, dayan, bəs bu mənim qapıbir qonşum, həmişə böyür-başımda sülənən, «Sən mənim arxamsan, dayağımsan, mən sənin çörəyini yeyirəm, ölüncə qabağında qul kimi borcluyam, Paşa müəllim» — deyən Qulubəy hardadı? O da bilmir? Yox, o bilməlidi — kim də bilməsə, o bilməlidi, çünki o, nəinki bu şəhərin, hətta respublikanın, İttifaqın və bəlkə də bütün dünyanın qeyri-rəsmi, necə deyərlər, könüllü informasiya mərkəzi və informatorudu: kim hara getdi, kim kimin adamıdı, kimi hardan çıxardıb hara qoyacaqlar, kim kimi saxlayır, kimin oğlu kimin qızını alır və niyə alır — bütün bunları südəzbər bilən və ömründə hər şeyindən çox yalnız bu-

nunla öyünən Qulubəy heç ola bilməz ki, bu boyda hadisəni eşitməsin və Paşanın yanına qaçmasın?»

Paşa qalxıb qazı yandırdı, çaydanı pilitənin üstünə qoyub dəhlizə tərəf addımladı. O, üç-dörd addımlıq yolu çətinliklə getdi: elə bil, qıçları onun deyildi. Özündən narazı halda başını buladı, dəhlizdəki iri, girdə, qıraqları naxışlı güzgünün qarşısına çatanda gözü özünə sataşdı və ayaq saxladı: sifətinin rəngi boğulub qaralmışdı, iri gözlərinin altı tuluqlanmışdı, üzünü saqqal basmışdı. Yox, bu vəziyyətdə o, Qulubəyin qapısını döyməyə gedə bilməzdi. Həm də yadına düşdü ki, Qulubəyin arvadı Nigar xanım onu heç sevmir, qapı ağzında, pilləkən başında rast gələndə xalaxətrin qalmasın, demək olar ki, zorla salam verir, gözlərindən qəribə, qorxulu, aşıb-daşan bir nifrət oxuyur Paşa. Neçə ildi qonşudular, Nigar bircə dəfə də olsa, Paşagilin qapısını açıb içəri girməyib, Paşa isə bu neçə ildə barmaqla sayıla biləcək qədər Qulubəyin evində olub — o da ayaq üstü. Bu açılıb ağardılmayan, qapağı örtülü qazanda pıqqır-pıqqır qaynayan o dolaşıq, çalpaşıq və gizlində qövr eləyən o qəzəbin, nifrətin səbəbinin Paşa da, Qulubəy də, Nigar xanım özü də yaxşı bilirdi, ancaq hələ Nigar susurdu. Və Paşanı hər şeydən çox bu sükut qorxudurdu. Adətən Qulubəy Paşagilə tez-tez gələrdi, oturub saatlarla danışardılar, dərdləşərdilər. Qulubəy Paşanın yetirmələrindən və ən yaxın dostlarından idi. Çoxdan, iyirmi beş il bundan qabaq tale onları rastlaşdırmışdı və Paşa onun zirəkliyini, çevikliyini görüb hardasa bir az onun özünə də oxşadığını yəqin edib qanadının altına almışdı, şərait yaratmışdı, kömək eləmişdi. Qulubəy Paşaya o qədər sədaqət göstərib o qədər sidqi-dilnən qulluq eləmişdi ki, ürəyi bağlı sandıq olan, nə evdə açılan, nə ona dost deyənlərə sirr gələn Paşa, nəhayət, ona az-çox inanmışdı və ürəyinin hamısını yox, ancaq bir parçasını etibar eləmişdi. Əgər bütün qəlbini Qulubəyə versəydi, açsaydı, onda Paşa Paşalıqdan çıxardı, Paşa yox, tamam özgə bir adam olardı. Qulubəyi Paşa axırıncı dəfə on il bundan irəli, onu «İnsan» institutunun «Dəri-Zöhrəvi xəstəlikləri klinikası»na baş həkim təyin eləyəndə tamam-kamal özünə qul elə-

mişdi və Paşanın fikrincə, dünyada insana bundan da böyük yaxşılıq eləmək mümkün deyildi. İnsaf naminə demək lazımdı ki, bunu Qulubəy özü də bütün dərinliyi və ciddiyyəti ilə başa düşmüşdü. O vaxtdan illər keçmişdi, Paşa ilə Qulubəyi bir-birinə bağlayan çoxlu hadisələr olmuşdu və üstəlik iş elə də gətirmişdi ki, gəlib qapıbir qonşu düşmüşdülər. Qulubəyin Paşaya qonşu gəlməsi onu lap çox sevindirərdi, təkcə bu Nigar olmasaydı…

Paşa daha Nigar barədə heç nə düşünmək (çünki bu, artıq onu yormuşdu, onu görəndə də, hətta adını xatırlayanda da əhvali-ruhiyyəsi tamam dəyişirdi, ömrünün ötən illərindən bir xatirəmi, mübarizəmi, mərdlikmi, namərdlikmi deyilən şeylər yadına düşürdü və hardasa Paşanın qanını qaraldırdı: çünki Nigarı görmək, adını eşitmək bəs idi ki, Paşa Turxanı xatırlasın. Turxanı xatırlamaq isə Paşa üçün ağır idi, əzablı idi. İstəməyərək gəldiyi ağır və qorxaq addımlarla geri — iş otağına gəldi, uzun, üstündə yazı makinası, kitablar olan mizin sağ küncünə qoyulmuş qırmızı telefonun dəstəyini qaldırdı, nömrələri yığmamış keçib kreslosunda əyləşəndən sonra Qulubəyin evinə zəng çaldı. Dəstəyi Nigar özü götürdü və Paşa onun səsindəki kədəri duyub dəstəyi lal-dinməz yerinə qoydu. Mətbəxdən çaydanın haray-həşirini eşidib tənbəl-tənbəl ora getdi, çay dəmlədi, oturub dəm almağını gözlədi. Bir stəkan pürrəngi çay içib azca özünə gəldi və çay xoşuna gəldiyi üçün, adətini pozaraq, ikinci stəkanı da doldurub yazı masasının arxasına — telefon olan otağa adladı. Armudu stəkandakı xoruzquyruğu çay buğlanırdı və Paşa ona baxa-baxa, bayaq, yarım saat bundan qabaq, divanda o anlaşılmaz möcüzəli «adamla» — özünü Paşanın gəncliyi, ömrünün bir parçası adlandıran o ağıllı və cavan «Paşa» ilə söhbəti barədə düşünürdü.

Və o Paşanınmı, ürəyininmi dediyi: «… sən heç bu barədə düşünmüsənmi ki, o qılınc kimi kəsərli kirpiklər yuxarı qalxanda kimisə xoşbəxt eləyir, uca-uca məqamlara çatdırır, aşağı enəndə isə… kiminsə başını kəsib qanını tökür, bədbəxt eləyir?» — sözləri təzədən eşidən kimi olub yumşaq kreslosunda qurcuxdu, çə-

nəsini qoşa ovcunun içinə alaraq fikrə getdi, o, sözləri saf-çürük eləməyə çalışdı. Və birdən zəif, süst bədənindən soyuq bir gizilti keçib vücudunu titrətdi: «Bəlkə mənim kəndirimi kəsən elə o möcüzəli kirpiklərdi, hə? Bəlkə o Xallının mənə qəzəbi tutub. Olmazmı? «Yox, yox. Bu, ola bilməz. Xallı elə eləməz dünyasında. Axı mən ona neyləmişəm ki? Pislik eləməmişəm. Dalıyca danışmamışam. Yox, bu deyil, deyil».

Paşa bu qorxunc fikri beynindən çıxarıb uzaqlaşdırmağa çalışdı və onu unutmaq üçün titrəyən əlini stəkana atıb çaydan tələsə-tələsə içdi. Başını qatmaq üçün, heç özü də bilmədən, əli telefon dəstəyinə sarı uzandı və xəttin o başında, qapıbir mənzilin böyük otağından Qulubəyin gur, ilişikli səsini eşidib sevinən kimi oldu:

— Ay Qulu, mənəm. Bir bizə zəhmət çək. — dedi. Haləhval tutmamış və ondan «Bu saat» — cavabını alan kimi dəstəyi yerinə qoyub ayağa qalxdı, qapıya gedib ingilis kilidini burdu, qayıdıb güzgünün qənşərində dayanaraq ağ gümüşü saçlarını arıq, uzun barmaqları ilə daradı, qalın dodaqlarını aralayıb xırda, ağ, düzəltmə dişlərinə nəzər saldı, bu iki günün içində xeyli arıqladığını hiss eləyib yüngülcə köks ötürdü: «Yox, Paşa, bu xına o xınadan deyil. Səni yaman xəcil elədilər axırda. Kaş biləydim bunu kim, hansı mərdimazar elədi, kaş biləydim. Yoxsa bu dərd məni öldürəcək».

Bu zaman dəmir qapının zəngi çalındı. Paşa geri qanrılıb yavaşdan:

— Açıqdı, gəl, — söylədi və Qulubəyin qabağına yeridi. Qulubəy kök və tosqun bədənini güclə, yırğalaya-yırğalaya dəhlizə salıb Paşanı qənşərində görən kimi duruxdu, nədənsə özünü itirən kimi oldu; elə bil heç gözləmirdi ki, Paşa ayaq üstə olar. Ancaq ev sahibi bu çaşqınlığı tutacaq halda deyildi və bunu Qulubəyin özü də hiss eləyib bir az toxtadı:

— Salammələyküm — dedi. — Əşi, məni qorxuzmuşdun lap. Dedim görəsən nə olub kişiyə? — Sonra əl verdi Paşaya və Paşanı həmişəki qırımında görməyib: — İki-üç gündü başım yaman qarışıqdı, canın üçün. Burdan bura gəlib sənə də dəyə

bilmirəm, — dedi. — Elə indicə gəlmişəm, deyirdim ki, bir az çörəkdən-xörəkdən yeyim, gəlim sənə bir baş çəkim. Elə bunu ürəyimdən keçirmişdim ki, sən zəng çaldın. Paltarımı dəyişib qaçmışam. Nə isə səsin, danışığın xoşuma gəlmədi, Paşa. Sənə nə olub?

Paşa onu dinləyə-dinləyə kabinetinə gəldi, Qulubəy də arxasınca. Kişi divanda oturub qabağında ayaq üstə dayanan Qulubəyi sınayıcı baxışlarla nəzərdən keçirə-keçirə, xəstə və yorğun bir səslə:

— Heç nə. — söylədi. Qulubəy yemək söhbəti salanda Paşa udqundu, az qaldı desin ki, mən üç gündü acam, get arvad nə bişiribsə, yığ qaba, gətir, burda ikimiz yeyək, ancaq özünü zorla saxladı, nəfsini boğdu. Çünki əgər üç gün ac qaldığını söyləsəydi, Qulubəy, şübhəsiz, səbəbini soruşacaqdı. Paşa isə bunu birbaşa özü demək istəmirdi, fikri Qulubəyin bu həngaməni eşidib-eşitməməsini bilmək idi: əgər eşidib gəlməmişdisə, o, bunu Qulubəyə ömründə bağışlaya bilməzdi. Yox, eşitməyibsə, onda başqa məsələ. Ancaq Paşa buna da inanmaq istəmirdi ki, onun işdən çıxarılması şəhərdə yayılmasın və o da bundan xəbər tutmasın. Odur ki, Qulubəyin geniş açılmış gözlərindəki təəccüb ifadəsini görüb izah elədi: — Nəsə, canından iraq, bir təhərəm. İştahım qətiyyən yoxdu. Ayaq üstə niyə durmusan, otur.

Qulubəy iki saat əvvəl o şıq geyinmiş, qaraqaş, cavan, eynən özünün cavanlığına oxşayan möcüzəli adamın əyləşdiyi kresloda rahatlanıb Paşanın sağ biləyini əlinə alaraq nəbzini yoxlayandan sonra:

— Səsini eşidən kimi bildim ki, nasazlamısan. — dedi. — Qorxulu bir şey yoxdu. Soyuqlamısan bir az. Keçib gedər. — Sonra zarafat elədi: — Deyirəm gəl səni evləndirim, qol qoymursan. Onu bil ki, adama arvad qocalanda lazımdı. Cavanlıqda arvadsız da keçinmək olur. Hansı xanımın yanına qədəm bassan cavanlıqda, yedirdir də, içirdir də, cavansan çünki. Amma qocalıb əldən düşəndə adamın üzünə ancaq öz halal arvadından baş-

qa bir köpək qızı baxmır. Sözümə qulaq asmadın. İndi budey, qalmısan tək-tənha. Bircə qızın var, o da heylə…

— Ta keçmiş ola, Qulu. Ələyim ələnib, xəlbirim də göydə fırlanır.

— Yox, əşi. Maşallah, sən məndən cavan qalmısan. Məndən on üç yaş böyüksən, amma heç deməzsən… Ürəyin də cavan oğlan ürəyidi, maşallah. Adın-sanın düzü-dünyanı tutub, pulunu da balta kəsməz, maşallah. Hansı cavan qızın qolundan tutsan, göydə razı olar. İndi də dəbdi: cavan qızlar yaşdı kişilərə canbaşnan ərə gedirlər.

— Hə, evinə, puluna sahib olmaq üçün. Bilirəm bunları, Qulu, bilirəm. Məni o qədər də avam hesab eləmə. Sən duza gedəndə, mən duzdan qayıdırdım, Qulu. — Paşanın gözü Qulubəydəydi: çox təmkinliydi, deyirdi, danışırdı, hətta zarafat eləmək həvəsi də var idi. Xasiyyətinə bələd idi: söz saxlayan deyildi o qədər də. Əgər istəsəydin ki, o, sənin bir sirrini ürəyində saxlasın, kimsəyə açıb deməsin, gərək üç-dörd dəfə ən çox sevdiyi anasının goruna and içdirəydin, bəlkə onda Qulubəy sənin o məhrəm sirrini heç kəsə ağzından qaçırtmazdı. Yoxsa ordan eşitdiyini burda sənin ovcuna qoymalı idi və bundan xüsusi bir ləzzət alırdı. Əgər indi içəri girən kimi Qulubəy, nazik qaşlarını çatıb sarsıldığını bildirən bir ifadə ilə Paşanın qəzavü qədərini dilinə gətirmirdisə, deməli, heç nə eşitməmişdi. Ancaq daxili bir hiss Paşanı buna inanmaqdan çəkindirirdi: buna görə də o, sınayıcı baxışlarını onun xırda gözlərindən çəkməyərək:

— İki gündü evdən çıxmamışam. Şəhərdə, dünyada nə var, nə yox? — deyə xəbər alanda Qulubəy bircə an, cəmisi bircə an duruxub:

— Sağlığın. Şəhərdi də. Hər kəs öz hayında, kəsbkarlığında. Nə olasıydı ki? — söylədi.

— Öləndən, itəndən, çıxarılandan, tutulandan?

— Heç nə eşitməmişəm. Səhər girirəm klinikaya, bir də axşam çıxıram. Turac gedəndən işim xeyli çoxalıb.

— Çoxmu qalır Turacın gəlməyinə, Qulu? Mənnən danışıb-dindirməsə də, yenə xeyli dayaq imiş, balam.

— Bə nə bilmişdin? Qoy təkmilləşdirməsini qurtarıb gəlsin, gərək sizi – ata-balanı barışdıram. Belə şey olmaz. Biabırçılıqdı. Harda görünüb ki, ata qızı dindirməsin, qız atanı danışdırmasın. O, uşaqdı, cavandı, başa düşmür, bəs sənə nə olub? Yekə kişisən, dünyanın hər üzünü görübsən. Məgər sənə yaraşar ki, bir qarış qız uşağıynan prinsip aparırsan? Özü də kimnən? Öz doğma balannan.

— Elə də deyil, ay Qulu, — deyə Paşa divanda qurcuxdu. — Sən onu tanımırsan məgər? Neçə ildi əlinin altında işləyir, görmürsən necə tərs qızı tərsdi? Mən barışmaq istəyirəm ey, başa düş, o istəmir. Nə illah eləyirəm, daşı ətəyindən töküb bircə dəfə üzümə gülmür. Düzdü, mən evdə olmayanda gəlir, xörəyimi-yeməyimi bişirib-düşürür, palımı-paltarımı yuyub gedir. Nə olsun? Bunu mən başqasına da elətdirərəm. Mənə onun ürəyi, məhəbbəti lazımdı, övlad ürəyi, övlad məhəbbəti.

— Özü yıxılan ağlamaz. Özün günahkarsan.

— …

Paşa dillənmədi.

Qəribə, üstüörtülü oyun gedirdi iki dostun arasında. Paşa onu bu sözləri eşitmək üçün çağırmamışdı. Qulubəy keçən həftənin beş axşamını burada, Paşanın yanında keçirmişdi və o görüşlərinin heç birində buna bənzər söz-söhbət olmamışdı. Məgər indi dediklərini Qulubəy onda bilmirdi? Bilirdi, çoxdan bilirdi. Lap əvvəllər, dörd-beş il bundan qabaq bu və buna bənzər sözlər demişdi Paşaya. Ancaq bir nəticəsi olmadığını görüb daha bu məsələlərin üstünə qayıtmamışdı. İndi… birdən-birə… Paşa sərraf fəhmiylə qəlbinin dərinliklərində buna xüsusi məna verirdi, lakin səbəbini, Qulubəyin niyə bu boyda məsələni eşitdiyi halda, üstünü vurmamasını, açıb-ağartmamasını heç cür yozub bir yana çıxarda bilmirdi. Bəlkə utandırmaq istəmirdi? Bəlkə yadına salıb qanını qaraldacağından qorxurdu? Bəs onun Paşanın cavanlığı, ürəyi barədə söylədiyi sözləri necə başa düşməliydi Paşa? Axı Qulubəy bir həkim kimi çoxdan bilirdi ki,

Paşanın ürəyi pisdi, qulaqcıqları kirəcləşib, aritmiyası var? Neçə dəfə elə institutda, öz kabinetində yıxıldığından da, üstünə «Təcili yardım» gəldiyindən də xəbərdar idi Qulubəy? Bir sözlə, niyə o, bu gün, öz əziz dostunun, «çörək verəni»nin bu ağır və müsibətli günündə hətərən-pətərən danışır, ancaq bir kəlmə də olsa, o boyda bədbəxtliyi haqqında söz demir? Bəs bayaq Paşa ondan soruşanda ki, «Şəhərdə, dünyada nə var, nə yox?» — o, niyə bircə anlığa duruxub sonra cavab verdi? Bu, nə demək idi? Bəs Paşanın «Nasazam» — deməsinə niyə elə yüngül, ötəri bir şey kimi baxdı? Axı Qulubəy qabaqlar Paşanın yanından yel keçəndə, dərhal əl-ayağa düşərdi, qan təzyiqini yoxlardı, finandeskopla ürəyinə, ciyərlərinə qulaq asardı, dava-dərman yazardı, saatlarla yanından çəkilib getməzdi, hətta işdən də zəng eləyib «əhvali-şərifini» soruşardı? İndi isə Qulubəy yalnız nəbzini yoxlamaqla kifayətləndi, vəssalam. Qulubəyi, əslində, çağırmışdı ki, dərdini danışsın, birlikdə papaqlarını qabaqlarına qoyub ona dəyən o ağır daşın hardan, kim tərəfindən atıldığını, yaxud atıla biləcəyini müəyyənləşdirsin. İki baş bir başdan daha yaxşı nəticəyə gələ bilər. Bayaqdan Qulubəy allah bilir kimdən, nədən, hansı xəstəsindən danışırdı, ancaq Paşa bu sualların əlində çırpınıb çapalayırdı, az qala ürəyi partlamaq dərəcəsinə gəlirdi, qabağındakının sözlərini eşitsə də, heç nə başa düşmürdü. Bu axmaq fikir hardan onun beyninə axıb dolmuşdu axı? Bayaq bu barədə heç nə düşünmürdü? Bilir? Bilmir? Sən allah, heç gör bu da sözdü? «Əşi, görünür, yazıq, bilmir də. Bilsəydi, eşitsəydi, niyə, nəyin xatirinə gizləməliydi axı? Neçə ilin dostuyuq, qonşusuyuq, həmkarıyıq? Yox, Paşa, sənin başın xarab olur. Buna sənin heç şübhən olmasın».

Amma insan ürəyi qəribədi: gözü hardasa aldada bilərsən, ağlı da aldatmaq mümkündü. Lakin ürəyi yox. Yazıq Paşanın yazıq ürəyi daş dəyən yerini düzgün duymuşdu, ona görə bayaqdan beləcə çırpınırdı və Paşanı da dağa-daşa salıb sürüyürdü. Ürək neyləsin, dili yox, səsi yoxdu — ancaq görən və eyni zamanda görünməz gözü var ürəyin. Dili olsaydı, Paşanın içindən bağıra-bağıra, səsini bütün aləmə yaya-yaya qışqırardı ki, bax,

budu, bax, sənin qabağında əyləşən, sənə dağdan-arandan danışan bu namərddi düşmənin, evini yıxan, səni o zirvədən bir göz qırpımında çəkib ayaqlar altına atan, Paşa. Bayaqdan gör artist kimi necə oynayır qabağında? Gör necə dillər tökür? Sən də içində çırpına-çırpına ona qulaq asırsan. Hayıf, ürək deyə bilmir. Sən də içini gəmirən o şübhəni qovmağa, özündən uzaqlaşdırmağa çalışırsan. Qov, qov, bəlkə belə yaxşıdı. İndi hər şeyi bilsən, yəqin elə buradaca, divanının üstündəcə bağrın çatlar, ölərsən. İnsana bəzən dostu, sevgilisi, qadını, övladı elə xəyanətlər eləyir ki, onu ömrü boyu, hətta ölənəcən bilmir və arın-arxayın yaşayır: bunda onun günahı yoxdu. Günah — xəyanətkarın boynundadı.

Bəli, evin adamı, illərin həmdəmi, çörəyini yediyi, kölgəsinə sığınan Qulubəy indi bu şübhə və gümanlar içində yanıb qıvrılan, yaşamaq ümidini az qala itirmiş Paşaya xəyanət eləmişdi və çox təəssüf ki, Paşa heç vaxt, ölənəcən də bunu bilməyəcəkdi — kürəyinə saplanan bıçağın ağrısını ürəyində hiss eləyəcəkdi, əzabdan dırnaqları ilə torpağı eşəcəkdi, qanrılıb kürəyində titrəyən iti bıçağın qanlı dəstəyinə baxacaqdı, lakin o bıçağı, namərdcəsinə kim tərəfindən vurulduğunu bilməyəcəkdi və eləcə də nigaran-nigaran yanına gəlib gedənlərin üzünə baxa-baxa dünyadan köçüb gedəcəkdi. Halbuki qatil indi gözünün qabağındaydı və elə o anda da elədiyindən qorxub peşiman olmuşdu. Lakin gec idi, geriyə yol yox idi. Deyirlər, söz — quş kimidi. Amma yox. Quş uçduğu yuvasına qayıda bilir. Söz isə yox: söz qayıda bilmir. Qulubəy də o sözü demişdi, ancaq geri qaytarmağa macal tapmamışdı. Məsələ burasındaydı ki, o xəyanətin təməli keçən il, Paşa Camalzadənin yetmiş illiyi təntənə ilə qeyd olunanda qoyulmuşdu: hardansa – o özü də bunu anlaya bilmirdi — ürəyində Paşanın vəzifəsini tutmaq, onun kabinetində oturmaq hissi baş qaldırmışdı: «Bəsdi, kişi. İyirmi ildi orada oturmusan, bütün arzularına çatmısan, nə istəmisən, onu da eləmisən. Su bir yerdə çox qalanda iylənir: sən də daha iylənmisən, üfunəti aləmi basıb. Nə qədər ki, kürüyüb atmayıblar, öz xoşunla ərizə ver, çıx get, həvəsdi, bəsdi. Bu vəzifə

ömrün boyu sənin boyuna biçilməyib ki? Yaşın da o yaş deyil, ta qocalmısan, gözün yaxşı görmür, ayaqların, əllərin sözünə baxmır. Üzü sulu dur get. İndi də qoy bir az biz oturaq o kresloda, biz də özümüzü bir kişi hesab eləyək. O qara maşında qoy bir az da biz gəzək. Haçanacan baş həkim olacacam? Pulum da var. Düzü elə mən də sənin kimi bir yerdə oturmaqdan iylənmişəm. Mən ora getsəm, sənin qızın Turac xanım üçün də yer açılar — o da olar baş həkim. Vallah, səndən də yaxşı apararam o institutun işini. Sən ki, məni yaxşı tanıyırsan — bilirsən ki, ölü bit deyiləm, dəyirmanın boğazından ölü atsan, o başdan diri çıxan bir oğulam.

Şeytanınmı, hansı bədcins insanınmı — bunu da xatırlayammırdı Qulubəy — ürəyində, beynində oyatdığı o dəli fikir onu alıb aparmışdı, fikrən, xəyalən o kabineti də tutmuşdu, o qara maşında da gəzmişdi və bu iki şey gecə-gündüz Qulubəyə rahatlıq verməmişdi, iştahını əlindən alıb boğazını tıxamışdı, yuxusunu gözündən alıb dəli-divanə eləmişdi. Az-çox, ağlı, ürəyi, vicdanı olan bir adam kimi hərdən bu fikrindən utanıb xəcalət də çəkdiyi anlar, günlər olmuşdu, o arzudan danışmaq lazım olduğu barədə özlüyündə qəti qərar da çıxartmışdı, unutmağa çalışmışdı. Lakin bu, çox çəkməmişdi, yenidən içindəki o vəzifə, məqam ehtirası əfi bir ilan kimi baş qadırmış, onu silahsız, köməksiz bir zəif kimi qabağına qataraq irəli aparmışdı. Bir ildən çox idi ki, ürəyində iki duyğu, iki qüvvə üzbəüz, qabaq-qənşər oturub elə hey vuruşmuşdu, gah bu onu basmışdı, gah o bunu. Biri demişdi: «Ayıbdı, Qulubəy. Sən neyləyirsən? O kişi sənə çörək verib, adam eləyib, ortalığa çıxardıb, vəzifə sahibi eləyib. İndi sən onun zəlil gününü istəyirsən? Sən yaxşı bilirsən ki, divin canı şüşədə olan kimi, Paşanın da canı o kabinetdədi — onu əlindən alan kimi o ölər, yaşamaz. Eşidən-bilən nə deyər sənə? Namərd kimi, qədirbilməz kimi baxmazlarmı sənə? Ağlını yığ başına, otur yerində, Qulu».

O biri hiss — şeytanxislət, iblissifət duyğu isə Qulubəyin qulağına pıçıldamışdı ki: «Ay evini allah tiksin, niyə oturmusan? Bir tərpən, haçanacan bu dava-dərman iyi verən bu xaraba

klinikada oturacaqsan, papağını günə yandıracaqsan, hə? Ora əsil sənin yerindi, kişi. Sən ondan da zirəksən, dilli-ağızlısan. Hakimiyyət, kişi, ancaq hakimiyyət, vəzifə. Əgər vəzifən, hakimiyyətin varsa indi, səni sayırlar, adam hesab eləyirlər, sənlə hesablaşırlar. Yoxsa, get, özünü as. Heç yaşamağına dəyməz. Nə ustad, ustad salmısan? Bəsdi «ustadına kəm baxanın gözlərinə qan damar» — fəlsəfəsinin əsiri oldun. O dünənin, avam adamların fəlsəfəsi olub, qardaş. İndi əyyam tamam başqadı: indi gərək ustadını yox ey, doğma atanı, qardaşını yerindən durquzub stolunda əyləşəsən. Ta gözləməyəsən ki, onlar öz xoşuyla sənə öz yerlərini verəcəklər. Yox, bunu gözləmə. Bu, xam xəyaldı indi, Qulubəy. Tərpən. O vəzifə lap sənin boynuna biçilib elə bil. Sonra gec olacaq, özün əlləşib vuruşmasan, heç kəsin yadına düşən deyilsən».

Yenə təslim olmamışdı Qulubəy. Amma işin tərsliyindən, o, bu fikrin daşını tamam çıxarıb beynindən atandan, unudandan iki ay sonra gözlənilmədən bu iş həll olunmuşdu: əvvəllər Qulubəy tez-tez, ikinci, xəyanətkar fikir üstələyəndə və o da bir az yumşalanda öz-özünə sual vermişdi ki, axı necə? Nə yolla? Və ağlına heç nə gəlməmişdi: çünki o ötən iyirmi il ərzində Paşa Camalzadə o qədər dərin və əzəmətli bir nüfuz qazanmışdı, o qədər dərininə və eninə kök salıb qol-budaq atmışdı ki, onu yerindən tərpədə biləcək bir qüvvə təsəvvür eləyə bilmirdi Qulubəy. O, elə bir zirvəyə qalxıb ucalmışdı ki, Qulubəy altdan yuxarı başını qaldırıb o qərar tutan zirvəyə baxmaq istəyəndə, az qala papağı başından düşürdü. Paşanı kim tanımırdı? Paşanı görəndə kim yaxın gəlib təzim eləmirdi və qayıdıb üstündən də bununla fəxr eləyib yerə-göyə sığışmayan bir sevinclə qürrələnmirdi? Bütün şəhərin vəzifəli adamları, görkəmli alimlər, akademiklər, katiblər, ziyalılar — hamısı onu yaxşı tanıyırdı. Yox, təkcə tanımırdılar. Onların bir çoxu ilə, necə deyərlər, lap «tuz»ları ilə o qədər qaynayıb-qarışıb, dostlaşmışdı ki, daha dilnən deməyə gəlmir və bunu Qulubəy yaxşı bilirdi, görürdü. Onu o kabinetdən, o qara maşından heç kəs çıxardıb düşürə bilməzdi. Yalnız ölümdən başqa. Bəli, yalnız əli, ayağı buz kimi

soyuq, nə padşah, nə silah tanımayan, hamının — vəzifəsindən, dərəcsindən asılı olmayaraq eyni cəsarətlə qapısını döyməyə qadir olan qorxmaz ölüm Paşa Camalzadəni yerindən tərpədə bilərdi. Başqa heç kim və heç nə yox.

Paşanın əzəməti, cah-cəlalı Qulubəyin gözlərini o əndazədə qorxuzub qapamışdı ki, bir nöqtəni qətiyyən ağlına belə gətirməmişdi: bu, onu — Paşa Camalzadəni o zirvəyə qaldıran qüvvə idi.

Bu gözlənilməz və hələ dumanlara bürünmüş kimi görünən fikir onun ağlına gecə, klinikada növbətçiləri yoxlamağa gedəndə gəlmişdi və elə bilmişdi ki, çox qiymətli bir xəzinə tapıb Qulubəy. Sevinci yerə-göyə sığmamışdı, uşaq kimi üzgözündən nur yağa-yağa saat birdə evə qayıtmış, kim bilir neçənci yuxu bişirən Nigarı yatağından qaldırıb yemək-içmək gətirməsini xahiş eləmişdi. Nigar isə həmişə olduğu kimi, bu dəfə də ərinin sözünü eşitməməzliyə vurmuş, yerinin içində o tərəf-bu tərəfə gərnəşərək qalxmamışdı. Onda Qulubəy dodağının altında nəsə söyüb söylənə-söylənə mətbəxə keçmiş, soyuducudan kolbasa, kürü, göy-göyərti, çörək və konyak götürmüşdü, elə mətbəxdəcə xudmani bir stol açıb təkbaşına yeyib-içmişdi. İçdikcə də fikri durulmuşdu, dumanlara bürünmüş o qara və məşum fikir özünün duman paltarını soyunub təmizlənmiş, çılpaqlanmışdı. Dördüncü qədəhi, qəribəydi ki, cəmi bir neçə addım ondan o yana, dəmir qapı arxasındakı mənzilində yatmışmı, yazı masası arxasında işləyənmi Paşanın şərəfinə qaldırmışdı. Və bu, nə qədər içmiş olsa da, Qulunun özünə də çox möcüzəli görünmüşdü və qədəhi yerə qoyub ağzına bir tikə pendir atandan sonra, tək olduğunu bilə-bilə bərkdən demişdi: «İnsan anlaşılmaz məxluqdu, Qulu bəy. Sən bir yox ey, yüz «İnsan» institutu aç, yenə bu insan əclafı öyrənib qurtarammazsan. Vallah, öyrənib qurtarammazsan. Çünki insan Yer üzünün ən böyük möcüzəsidi, Qulu bəy. Uzağa niyə gedirsən? Bax, elə biri mən özüm. Bax, süfrəmə baxırsanmı? Bu naz-neməti görürsənmi? Bunların hamısını sən mənə vermisən. Elə deyilmi? Yox, mən yaxşılıq itirən oğlan deyiləm. Düzü belədi. Amma mən indi,

gecənin bu vaxtında burada, elə sənin özünün institut hesabına verdirdiyin bu mənzilimdə tək-tənha, özümçün əyləşib səni məhv eləmək üçün yollar axtarıram, Paşa bəy. Özü də sənin sağlığına indicə badə qaldırmışam. İnanırsan? Yox? Hə. Düz deyirsən. Kimə söyləsəm, inanmaz. Çünki bu, heç kəsin ağlına gəlməz. Amma öz aramızdı, sən də əclafsan. Bəlkə sən məndən də əclafsan, alçaqsan, Paşa bəy. Elə bilirsən mən səni yaxşı tanımıram? Elə bilirsən sənin əməllərindən heç kəsin xəbəri yoxdu? Bilmirlər ki, sən necə cəllad, qaniçən, insafsız və mürüvvətsiz bir adamsan? Sənin zahiri parıltın bu adamların gözünü qamaşdırır, için isə boşdu, üfunətlə doludu. Sənin boynunda neçə-neçə günahsız adamın qanı var və bunları kim də bilməsə, mən yaxşı bilirəm. Elə çoxları da bilir. Amma susurlar nədənsə. Çünki sənin qalıncının indi dalı da kəsir, qabağı da. Heç kəs başını sənin o iti bıçağının qan daman ağzına sürtmək istəmir: çünki adamlar yaşamaq istəyir, bilirsən? Müharibə deyil ki, döşlərini qızıl güllə qabağına versinlər. Amma gözləyirlər, məqam gözləyirlər. Vaxtı çatan kimi, sənin tükünü didəcəklər: onda bilərsən dadı nədi tükü didilməyin, yurdu-yuvası dağılmağın, Paşa bəy. Bəli. Bəlkə də kim bilir, sən yaxşı adam olsaydın, mən bu alçaq və murdar fikrə düşiəzdim? Hə, çox güman ki, düşməzdim, Paşa bəy. Ancaq sən əclafsan, lap əclafın dal ayağısan. Ona görə sənə rəhm eləmək düz deyil. Sənə rəhm eləmək hardasa bir təmiz adama, bir vicdanlı insana haqsızlıq eləmək deməkdi, Paşa».

Danışmışdı, danışmışdı, içmişdi və bu da qəribə idi ki, ayrı vaxtlar heç yadına salmadığı, əhəmiyyət vermədiyi, üstündə düşünmədiyi bir çox irili-xırdalı şeyləri xatırlamışdı və o qatmaqarışıq fikir axının içində əsil nöqtəni unutmasın deyə bir də ürəyində, beynində xüsusi olaraq təkrar eləmişdi: «Paşanın qənimi — Allahdan başqa, ancaq onu zirvəyə qaldıran adamlar olacaq. Bax budu əsas məsələ». Və sonra xatırlamışdı ki, o zaman, hələ iyirmi il öncə, Paşa «İnsan» institutunun direktoru təyin olunanda, çox böyük fəxr və sevinc ilə gəlib ona danışmışdı ki, şəxsən o, özü qəbul eləyib Paşanı. Və o, Paşanı guya

çoxdan, lap əyyami-cavanlıqdan yaxşı tanıyırmış, hətta bir zamanlar, Moskvada olarkən yoldaşlıq da eləmişlər. Və o, canlara dəyən adamdı: guya Paşanı bir ictimai və elmi xadim kimi çox yüksək qiymətləndirib və s. Bütün bunlar o gecə, iyirmi ilin o tərəfində qalmış və üstünü toz və zaman unutqanlığı örtmüş, olmuşların, keçmişlərin içindən silkinib çıxır və Paşanın o vaxtkı həyatının üzərinə bir tutqun işıq salırdı və Qulubəyin beynində indi divarın o tayında yatmış qonşusunun deyil, o nüfuz sahibinin surəti canlanmağa başlayırdı. Bu zaman Qulubəy məsələnin qəlizləşdiyini, dərinləşdiyini dərk edib təzədən ümidsizləşirdi. Çünki o vaxtdan, yəni Paşa o sözləri Qulubəyə bağda danışandan sonra keçən bu illər ərzində o, öz yerində möhkəm oturmuşdu və deməli ki, Paşa gülləbatmaz idi. Bir də onun adı gələndə, başqalarını bilmirdi, Qulubəy nədənsə əsim-əsim əsirdi. Qorxusu yaman çökmüşdü canına. Hərdən ona elə gəlirdi ki, o, onu şəxsən görməməyinə, söhbət eləməməyinə (bir dəfə də olsa) baxmayaraq, yaxşı tanıyır, ordan, o uca binadan Qulubəyə səbrlə-təmkinlə tamaşa eləyir, əməllərini bir-bir hansısa bir dəftərin qırağına yazır və günlərin birində, gecəmi, gündüzmü, işdənmi, evdənmi adam yollatdırıb apartdıracaq və elə birinci kəlməsi bu olacaq: «Bəsdi daha. Çox gözlədim ki, bəlkə insafa gəlib adam olasan. Ancaq gördüm yox, tamahına tət deyənə oxşamırsan». Və Qulubəy o gedən gedəcək. Amma sonra özünün bu sadəlövh fikrinə gülürdü: «Sən də lap ağciyər imişsən. Elə onun yadına sən düşürsən. Ta başqa işi-gücü yoxdu onun?"

Sərxoş-sərxoş bu xəttin üstündən qələm çəkmişdi. Qulubəy ona yaxınlaşa bilərdimi? O dəqiqə ürəyi gedərdi. Həm də gedib ona ən yaxın bir adamı haqqında deyəsən ki, o belədi, heylədi. «Adamın atasını yandırar, nə danışırsan, ə? Yox, yox, mənciyəzdə o ürək yoxdu».

Elə bu zaman axırıncı badəni də içəndən sonra, birdən Xallı gəlib yadına düşmüşdü. O Xallı ki, hələ o zaman, fiziologiya kafedrasında Qulubəy aspirant olanda, Paşa onun üçün «yaşıl işıq» yandırmışdı və o boyda kişi, ağzının suyunu axıda-

axıda o qəşəng, dünya gözəli olan Xallının böyür-başında hərlənirdi, az qalırdı: «Ayaqlarını yerə qoyma, ayaqların inciyər, gəl çıx gözlərimin üstündə yeri» — desin və cavanların ona yaxın düşməsinə qətiyyən imkan vermirdi. Bu da yadındaydı ki, Xallını Əli adlı bir aspiranta bərk qısqandığı üçün o yazığı kafedradan tamam-kamal uzaqlaşdırmışdı: indi o hadisənin təfərrüatı yadında deyildi, amma dəqiq xatırlayırdı ki, belə bir şey olub. Açığı ki, elə Qulubəyin özünün də Xallıda gözü var idi və əgər qız, razılıq versəydi, Qulubəy onunla evlənərdi. Lakin hörmətli kafedra müdirinin ona — o yerin-göyün yaraşığı olan o qıza olan hüsn-rəğbətini hamı kimi, o da görüb hiss elədiyindən, ən aşağısı, Əlinin gününə düşməmək, başını bıçağa sürtməmək üçün, o arzusunu qəlbinin dərinliklərində boğub öldürmüşdü. Sonralar o Xallı oradan çıxıb getmişdi və keçən uzun müddət ərzində nə qədər yaxın olsalar da, Paşa ona sirr verməmişdi. Hətta bir dəfə Qulubəy keflərinin yuxarı vaxtında zarafata salıb Xallıdan «bir şey qopara bildinmi o vaxt?» — deyə soruşmuşdusa da, Paşa dərindən fikrə gedib onunla — o gözəl məxluqla keçirdiyi o unudulmaz anları xəyalən təzədən yaşayaraq və eyni zamanda onun söylədiyi o hədələyici sözləri xatırlayaraq qətiyyətlə: «Yox. Sən nə danışırsan, a Qulu. Elə şeymi olardı? O hara, mən hara? — demişdi. İnansın deyə üstəlik əlavə də eləmişdi: «Mən Xallının əlinə su tökməyə də layiq bilmirdim özümü». Paşanı tanımayan, onunla az oturub-duran kənar bir adam bəlkə də bu sözlərin doğruluğuna, səmimiyyətinə inanardı. Lakin Qulubəy öz dostunun nəylə nəfəs aldığını çox gözəl bilirdi və buna görə də, kişini çox çək-çevirə salmamışdı, sadəcə mənalı bir təbəssümlə kifayətlənmişdi.

Qulubəyin fikrincə, həyatda elə şeylər var ki, onları öz gözünlə görməyə heç də həmişə ehtiyac olmur. Təsəvvür də eləmək mümkündür və bir həkim kimi bu təsəvvür deyilən şeyin bəzən eynən həyatın gerçək şəklini necə varsa, necə olubsa, eləcə də insanın gözləri önündə cilvələndirməyə qadir olduğunu anlayırdı. Məsələn, o zaman, Xallını, özünün təklikdə adlandırdığı kimi, «bu qoca heyvərə»yə qısqandığı vaxt Qulubəy

belə bir şey uydurmuşdu öz aləmində: Xallı Paşanın bağında onunla görüşür. Vəssalam. Və bu fikir də elə o vaxtdan beyninə həkk olunub qalmışdı. Və indi, Paşa and içib aman eləyəndə də Qulubəy ona görə bic-bic gülümsünmüşdü ki, onun sözlərinə inanmamışdı. «Ay sən öləsən, qoca həpənd. Hamıya dızz, mənə də dızz?».

Və Qulubəy o sərxoş başla hardansa gecənin bu aləmində gəlib yadına düşən o Xallının necə deyərlər, ətəyindən tuta-tuta keçmişlərə baş vura-vura irəliləmiş və belə bir məqamı da xatırlamışdı ki, adamlar danışırdılar: Xallı, o nüfuzlu şəxsin ən yaxın adamıdı və o, bu Xallı adlanan nazənini həddindən artıq çox uca tutur. Paşa Camalzadə də yalnız onun vasitəsiylə qəbula düşüb və o boyda vəzifəni ələ keçirə bilib: çünki axı Paşanın elm aləmində nəyi var idi ki, başqa böyük alimlər, elm təşkilatçıları, adı-sanı dünyanı gəzib dolaşan alimlər qala-qala, onu irəli çəksinlər? Bu heç kəsin, xüsusən Paşanı yaxşı tanıyanların ağlına batmamışdı o zaman. Arada çox söz-söhbət gəzib dolaşırdı. El ağzı, çuval ağzı — deyiblər. Bəllidi ki, deyilənlərin biri düz çıxmasa da, o birisi düz çıxırdı və camaat o düz çıxmayana da təzədən qayıdıb inanırdı. Və bunlar Qulubəyin yaddaşının köhnə, saralmış səhifələrindən bir-bir pırtlayıb üzə çıxırdı, ilişəcək üçün yer axtaran «dost»un gözlərinin qabağında əvvəli, axırı olan maraqlı, cəzbedici bir mənzərə canlanırdı. Bir az da bəzəyib-düzəsəydin, bu, əməlli-başlı bir hekayət idi ki, adam içinə çıxardıb danışmaq olardı. Qulubəyə də elə bu lazım idi. Şüşədəki konyakın axırıncı qətrələrini də qədəhinə süzərək, yenə üzünü qonşusunun — Paşanın divarına sarı tutdu, məclisdə sağlıq deyirmiş kimi, yavaş-yavaş söylədi: «Hm. Belə, əzizim Paşa bəy. İcazə ver bu son qədəhi də sənin şərəfinə qaldırım. Sən indiyəcən qızıl balıq kimi bu geniş okeanda istədiyin təki yaşamısan, arzuladığın tərəfə üzmüsən və elə bilmisən ki, dünya həmişə sənin istəyincə dolanacaq. Sən elə bilmisən ki, bu ucsuz-bucaqsız dənizin, okeanın sahibi ancaq sənsən və sənin qabağına çıxan bir oğul ola bilməz. Yox, sən səhv eləyirsən, qonşu. Səni mən — heç kəsdə bu cəsarəti görmürəm —

ancaq mən o suların qoynundan elə bir tora salım-çıxardım atım qumların üstünə ki, özün də afərin deyəsən, qonşu. Nə isə, hələlik sağ ol».

Sonra mətbəxdəki stolun üstünü eləcə, tör-töküntülü qoyaraq, aşa-aşa gedib çarpayısında yox, böyük otaqdakı divanın üstündə yıxılıb yatmışdı. Səhər günortaya az qalmış yuxudan oyananda əvvəlcə axşam harada, kiminlə içdiyini xatırlaya bilməmişdi: nə isə Paşa fikrində dolanmışdı, amma Paşagilə getdiyi, ya onun bura gəldiyi yenə yadına düşməmişdi. Hannanhana, beyninin dumanı ayazıyandan sonra başa düşmüşdü ki, evdə içib. Paşayla da yox, tək içib. Bu qədər. Od kimi yandırıb yaxan o dadlı-tamlı konyakdan vura-vura qurub qoşduğu o gözəl hekayət də yaddaşından silinib getmişdi. Sonra iş, qayğılar, xəstələr, arvadı Nigarın qaş-qabağının gecə-gündüz açılmaması başını elə qatmışdı ki, az qala öz adı da, Paşa da unudulmuşdu. Günlər, həftələr, aylar keçmişdi, içindəki o «qurd» ölüb çürümüşdü. Lakin sən demə, o gizli fikirlər, o şirin arzular hardasa qəlbinin dərinliyinə çəkilmişmiş, bir himə bənd imiş ki, təzədən baş qaldırıb dirilsin, Qulubəyin qolundan tutub bu bədnam yola sürükləsin. Bu «him» isə Xallının özüymüş, sən demə.

Gözəl may günlərinin birində az qala tamam unutmuş olduğu gözəl Xallıya «Kitab evi»nin salonlarının birində rast gələndə əvvəlcə gözlərinə inanmamışdı. «Odu?», «Yox, o deyil» — sualları arasında çırpına-çırpına son dərəcə gözəl və yaraşıqlı bir libas geyinmiş, qara və yumşaq saçlarını dağınıq halda çiyinlərinə atmış, ikinci mərtəbədə fırlanan kitab həvəskarlarının hər şeyi unudaraq acgözlüklə, həsədlə və qibtəylə oğrun-oğrun tamaşa elədikləri qadına diqqətlə baxanda Qulubəy heyrətlə içini çəkmişdi və bunu elə eləmişdi ki, onun hıçqırığını o özü də eşidib ona sarı çevrilmişdi; onda Qulubəy gülə-gülə:

— Xallı? — deyə səslənmişdi və qadın, qarşısında dayanıb üz-gözünü işıqlı bir təbəssüm bəzəmiş kişiyə baxanda, xoşbəxtlikdən, Qulunu dərhal tanımışdı:

— Aa, Quluşka, sənsən? — deyərək nazik, iri şüşəli eynəyini gözlərinin üstündən götürmüşdü.

— Ay səni xoş gördük, xoş gördük. — deyə dodaqları qulağının dibinə qədər uzandı. — Səni görməyimə çox şadam, əzizim.

— Elə mən də. Gör neçə ildi səni görmürəm.

Onlar əhatələrindəki adamların arasından çıxmış, böyük, lay pəncərənin qabağına gəlmiş, bir-birinin işindən-gücündən, dolanışığından soruşub xəbər tutmuş, keçən günləri yad etmiş, deyib gülmüşdülər. Xallı qədimi iş yoldaşlarını bir-bir soruşmuş, kimin harda olduğunu xəbər almışdı, Qulubəy də bildiklərini demişdi. Bayaq, Xallını görən kimi, Qulubəyin o qəribə gecə konyak içə-içə qurub qoşduğu tələ — tor yadına düşmüşdü, daxili bir sevinc hissilə: «Əsl məqamdı» — deyə düşünmüşdü. Ancaq bu ona çox qəribə gəlmişdi ki, hamını xəbər alan Xallı təkcə Paşanın — ona olmazın yaxşılıqlar eləmiş, demək olar ki, həyat vəsiqəsi vermiş, yolunda ölməyə belə hazır olan, könlü xoş olsun deyə nəinki qayda-qanunları, hətta Əli kimi canlı insanları belə traktor, tank kimi ayaqlayıb keçən öz ustadının adını dilinə gətirməmişdi: halbuki, Qulubəyin fikrincə, gərək birinci onu soruşaydı. Professor səhv eləyirdi amma. Xallı elə də sadəlövh deyildi. Qulubəy bunu unudurdu ki, Xallı yüz onun kimisin çay, bulaq üstünə susuz aparıb, susuz da geri qaytarardı. Düzdü, Qulubəyin də özünə güvənməyə haqqı var idi: o da admlarla dolaşıq, anlaşılmaz taktiki üsullarla şahmat oynamağı xoşlayırdı, gözlənilməz, ağlasığmaz gedişlər getməyi bacarırdı və kimsə onun bir an sonra, piyadanımı, atımı, şahımı qabağa verəcəyini başa düşməyə qadir deyildi. Və o, bu yollarla rəqibinin arxasını yerə qoyub sinəsi üstünə çıxanda sonsuz bir ləzzət alırdı. Ancaq indi üstbaşından bütün mərtəbəyə xoş ətir yayılan, tək gözəlliyi ilə deyil, o gül əndamına, boyun-boğazına vurduğu ətirlə də dörd bir yanda fır-fır fırlanan adamların diqqət mərkəzində olan Xallının Paşa barəsində heç nə xəbər almaması Qulubəyi yamanca çaşdırmışdı, fikrində bu halı təhlil eləyirdi və ona görə də Xallıya bir az çaşqın görünürdü və qadın bunu, Qulubəyin o zaman ona bəslədiyi məhrəmanə hisslərin təzədən oyanıb tüğyan eləməsi kimi başa düşürdü, ürəyində özünə görə olmayan, ayağını heç

vaxt yorğanına görə uzatmayan bu iştahı darı dələn adama gülürdü. Qulubəy isə Xallının bu gedişini ustalığı ilə bağlayırdı: «Hə, aydındı. Ay xətakar, yəqin qəsdən öz köhnə dostunu xəbər almırsan ki, mən şübhələnə bilərəm. Bəyənilsin, Xallı, yaxşı xoddu».

Elə bu zaman Qulubəyin ürəyindəkiləri oxuyurmuş kimi, Xallı qəfil soruşmuşdu:

— Kişi neynəyir, Quluşka?

— Hansı kişi, Xallı? — deyə Qulubəy əvvəlcə unamamışdı və gözlərini döyə-döyə Xallıya baxmışdı.

— Ay səni, Quluşka. Ədə, Paşa müəllimi deyirəm də. Məgər o vaxt ondan başqa o kafedrada ayrı bir kişi də var idi ki, hələ bir soruşursan da.

— Hə, hə, Paşa, Paşa, hə, düz buyurursan, Xallı xanım. — deyə onun o sözləri ürəyini dağ-dağ eləsə də, özünü və üzünü təbəssümə burub-büküb dişlərini ağartmışdı.

— Doğrudan da ondan başqa kişi yox idi orda. Paşadı da, hələ işləyir. Yerində möhkəm oturub, tərpənmək istəmir. Amma ta düşüb. Deyirəm ay kişi, ta qocalmısan, ərizə ver çıx pensiyaya. Yorulmusan, bir az da özün üçün yaşa. Deyir çıxardım ey, amma instituta heyfim gəlir. Mən gedən kimi bu institut dağılacaq. Yerimə bir ləyaqətli adam tapsaydım, arxayınca çıxıb gedərdim. Ancaq neynəyirsən ki, eləsi yoxdu. Bu cəhətdən bizim millət bədbəxtdi. Bilirsən ki, biz qonşuyuq. Demək olar ki, hər gün, hər gün olmasa da, günaşırı görüşürük. — Qulubəy qabağındakı şahmat taxtasını fikrində ölçüb-biçib «rəqibini» sakitcə, aram-aram danışdıra-danışdıra qurulmuş tələnin qırağına gətirmişdi və onu gözləmədiyi halda nagahan, adi bir şey kimi soruşmuşdu: — Bə Paşa özü deməyib sənə?

— Yoox.

— Ta görüşmürsüz ki? — Xallı bu sözün altındakı mənanı həzm eləməyə imkan tapmamış Qulubəy ikinci zərbəsini vurmuşdu: — Ta bağına getmirsən?

Xallının ətrəngi pamada çəkilmiş nazik dodaqlarının rəngi çəkilib xəfifcə titrəmişdi, nazik, alınmış qaşları qaranquş qanadları kimi gərilib yuxarı dartılmış, ağ, əsmər üzünə qızartı çökmüş, iri, onsuz da işıqlı olan gözlərində qəribə bir parıltı ani olaraq yanmışdı da, öləziyib sönmüşdü də. Özünü incə psixoloji dəyişiklikləri öyrənib tədqiq eləməkdə əvəzsiz usta sayan Qulubəy Xallının sevər yerindən vurduğunu başa düşüb təntənə ilə gülümsünmüşdü. Qulubəyin sevər yerindən vurduğunu başa düşüb təntənə ilə gülümsünmüşdü. Qulubəyin sualı doğrudan da Xallı üçün gözlənilməz olmuşdu və bunun nə demək olduğunu o dəqiqə fikrində götür-qoy eləyə-eləyə:

— Bağına? — deyərək vaxt qazanmaq istəmişdi.

— Hə də. Bağına.

— Kim? Məən? — Xallı ikimi, üçmü (Qulubəy saymağa imkan tapmamışdı) barmağında daşı-qaşı par-par parıldayıb göz qamaşdıran üzüklər olan sağ əlini iri ağ dənəli mirvari boyunbağı bəzəyən açıq sinəsinin üstünə qoymuşdu.

— Hə də. Sən… Deyirəm yəni ta Paşa müəllimin bağına getmirsən?

Elə bil Xallının bayaqdan tuti kimi ötən, sancan, sataşan dili kilidlənmişdi; beynində aləm bir-birinə qarışmışdı, o uzaq yanvar gecəsi, ötəri və az ömürlü olsa da unudulmayan, hərdən, təklik üz verəndə o əlçatmaz illərin arxasından qopub gələrək könlünü isidən xatirələr, Paşanın məharətlə qəlb oxşaması, danışıqları, şərtləri, hər şey, hər şey bircə anın (Bu bircə ana nələr sığırmış, ilahi? Lap bir ömür də sığa bilərmiş o bircə ana) içində Xallının gözlərinin önündən bir ildırım sürətiylə gəlib keçmişdi və yadına düşəndə hardasa zövq aldığı o xatirələr indi onun qəlbini məngənə kimi rəhmsizcəsinə sıxmışdı: «Deməli, xəyanət. Deməli, alçaq sözünün üstündə duran kişi deyilmiş, namərdmiş. Neynək, sən sən ol, mən də mən. Mənə də Xallı deyərlər, Paşa» — demişdi ürəyində və boğulub qap-qara qaralmış gözlərini Qulubəyin sırtıqlıq ifadə eləyən həyasız baxışlarından anicə yayındırıb zalda gəzişən adamlara baxmış, sonra da ona sarı şax baxaraq (Ancaq bu, alınmamışdı) başını ağır-ağır

tərpətmiş və sanki güclə (Yalan danışdığını bilən və qarşısındakının da onun yalan danışdığını başa düşdüyünü hiss eləyən adam belə qətiyyətsiz danışa bilər) söyləmişdi:

— Yooxx.

Ax, Xallı bu an necə də burdan uzaqlaşmaq, çıxıb getmək istəmişdi. Ancaq necə, nə bəhanə ilə? Ayrı vaxt, ən çıxılmaz vəziyyətlərdən çıxış yolu tapan, necə deyərlər, lap iki daşın arasından, yanar odun içindən sıpçınıb çıxan Xallının elə bil basaratı bağlanmışdı, ağlına heç nə gəlməmişdi; hardansa ürəyinə ötəri belə bir hiss axıb dolmuşdu ki, bəlkə bu əclaf hələ də o vaxtkı fikrindən dönməyib, məni ələ gətirmək istəyir? «Əgər elə bir istəyi varsa, bəs niyə demir, ağzına su alıb arsız adam kimi irişir? Yox. O yaxşı bilir ki, məndən ona yar olmaz. Elə o vaxt mən onun cavabını yaxşı vermişəm. Yadından çıxmaz».

Qulubəy isə Xallının qətiyyətsizliklə dediyi o bircə kəlməni - «Yox» sözünü öz beyninin, ürəyinin süzgəcindən keçirmişdi: «Aydındı. Düz tutmuşam. Demək, o vaxt bu gözəlçə həqiqətən Paşanın bağına gedirmiş. Onda gedirmiş. İndi ta getmir. İndi əlbəttə, Paşa onun nəyinə lazımdı? Hə. Bu, mənim bəsimdi».

Sonra Xallı nə demişdi, Qulubəy nə söyləmişdi — heç birinin düz-əməlli yadında qalmamışdı: Xallı xanım — bütün şəhər gözəllərinin gözü, açılmaz qapıları təpiyi ilə açan, çox «mənəm», «mənəm» deyən oğlanların arxasını yerə qoymağa qadir, çox kişilərin ürəyinin gizli arzusu olan, özünü qurub qoşmaqda mahir hesab eləyən Xallı — bu səssiz-küysüz döyüşdə uduzduğuna görə; Qulubəy də — belə kiçilməz, əvəzsiz üstünlüklərə malik bir mələyi hərləyib-fırlayıb ustalıqla tora saldığına görə. O, bunu misilsiz bir qələbəsi hesab eləmişdi və o günkü əməliyyatından — taleyin təsadüfən qarşısına çıxardığı və iştirakçısı elədiyi o qəribə oyundan hədsiz məmnun qalmışdı. Onların ikisi də hələ özünə gəlməmiş, ucaboylu, səliqəli, yanında da on-on iki yaşlı bir qız uşağı olan bir qadın ürcah olmuş, Xallını uzaqdan görüb tanımış, yaxın gəlib səmimi, mehriban görüşmüş və Xallı azca əvvəl arzuladığı fürsəti tapmış adam kimi sevinclə ona sarı addımlayıb Qulubəylə demək olar

ki, xudahafizləşmədən ayrılmışdı. Hələ də qazandığı «qələbədən» məst olan Qulubəy tanımadığı arvadın qoluna girərək zalın qapısına tərəf gedən Xallının arxasınca baxmış, onun düz, dolu, yaraşıqlı ayaqlarından, tanrının xoş məqamında yaratdığı, hər əzası yerində olan mütənasib bədənindən gözlərini çəkməmişdi və yalnız qoşa laylı, hündür qapının o üzündə görünməz olanda: «Allah səni öldürsün, Xallı. Sən niyə mənə qismət olmadın? Yandırıb yaxdın məni ömrüm boyu. Eh, taleyin işini nə bilmək olur? Bir də gördün özü gəldi» — deyə düşünüb dərindən ah çəkmişdi.

Və hələ onda heç Qulubəy özü də bilməmişdi ki, Paşanın başını kəsmişdi. Onun — Paşanın kəsilmiş başının qanı hələ sonra axacaqdı. Bunu da yəqin duymuşdu ki, o qanın axıdılması üçün çox gözləmək lazım olmayacaq.

Məhz ona görə idi ki, neçə gündü Qulubəyin qulağı səsdəydi, nə isə maraqlı bir xəbər eşitmək həvəsi ilə vurnuxurdu. Gecələr evə gələndə də Paşanın qapısını açıb içəri girməyə, hal-əhval tutmağa qorxurdu. Onun fikrincə, Paşa lap bu tezliklə, yuxarıların hökmüylə işdən getməliydi — buna heç şəkkişübhəsi yox idi. Buna hardasa adi şey kimi baxmaq olardı. Ancaq onu qorxuzan və kürkünə birə salan başqa bir cəhət də var idi ki, bu da Paşanın ürəyiydi: kişinin ürəyi doğrudan da xəstə idi və bir həkim kimi, Qulubəy yaxşı bilirdi ki, o xəstə ürək belə ağır və rəhmsiz zərbəyə çətin dözə biləcək. Bax, bu barədə düşünəndə Qulubəyin tükləri biz-biz olurdu və özünə dərin bir nifrət bəsləyirdi. Ancaq ox atılmışdı, işıq sürətiylə hədəfə — Paşaya tərəf uçurdu və Qulubəy indi istəsəydi də o zəhərli, öldürücü oxu geri qaytarmağa qadir ola bilməzdi. Olan olmuş, keçən keçmişdi. Hərdən tanrısına yalvarırdı ki, onun – o nüfuzlu şəxsin Xallı ilə bağlılığı və Paşanın onun vasitəsiylə bu məqama çatdırılması məsələsi elə ara söz-söhbəti olaydı və Xallının əli heç yerə çatmayaydı. Sadəcə gəlib Paşanın abrını ətəyinə bükəydi; «Sən kişi deyilmişsən, sən əclaf imişsən» — deyəydi və üzünə tüpürüb çıxıb gedəydi, həmişəlik gedəydi. Yox, yox. Əgər onlar üz-üzə gəlsələr, aralarında açıq söhbət olsa,

«Bunu sənə hansı vicdansız deyib? Bir onun yaxasını ver mənim əlimə, sənin gözünün qabağında mən onun çəkib cəhəngini cırım, sən də baxıb «Afərin» de. Kimdi o? De, kimdi?» — deyib israr eləsə, Xallı da mənim adımı çəksə, onda gərək mən gedib özümü asım. Yox. Bu da yaramaz. Daha geriyə yol yoxdu, Qulu. Başından böyük qələt qarışdırmısan, indi də otur, nəticəsini gözlə. Qumardı bu. Ya apararsan, ya da uduzarsan. Hələ sən axmağın əlində elə bir qarantiya da yoxdu ki, onu götürsələr, səni ora direktor qoyacaqlar. Yoxdu, qardaş, yoxdu.

Neçə gündü ki, bax bu cür içində öz-özüylə çarpışırdı, gah bəraət qazandırırdı, gah nifrət eləyirdi özü-özünə. Paşanın çıxarıldığını da elə həmin gün axşam bilmişdi. Mərkəzi Komitədə işləyən bir dostu saat on birdə zəng eləyib bu xəbəri çatdırmışdı Qulubəyə və Paşa ilə Qulubəyin çox yaxın, canbir qəlbdə olduğunu bilən o dostun qabağında o bu işə dərindən təəssüf elədiyini bildirmişdi, ancaq dəstəyi asandan sonra Nigara da heç nə deməyib həmin axşam yenə ağlı başından çıxanacan içmişdi. Bütün gecəni qulağı qapıda, gözü telefonda olmuşdu. Bəlkə dərd güc gələn, canını qoymağa yer tapmayan Paşa ya gəldi, ya zəng elədi. Lakin qonşudan səs-səmir çıxmamışdı. Balkondan uzanıb qonşu mənzilin işıqlarının da yanmadığını görəndə düşünmüşdü ki, yəqin hövlündən baş götürüb bağa gedib. İkinci gün də beləcə səksəkəylə ötüb keçmişdi. Bayaq isə Paşa ona zəng eləyəndə... Qulubəy özünü yamanca itirmişdi. İndi budur, işdən çıxarılmış, partbileti əlindən alınmış Paşa onun qabağındaydı və onun gözlədiyinin əksinə olaraq, sakit idi, təmkinli idi: elə bil heç nə olmamışdı, sadəcə iştahasının olmamasından şikayət eləyirdi və bir də şəhərdə, dünyada olan hadisələrlə, ölənlə, itənlə maraqlanırdı. Bağrı çatlamalı adamdı bu? Qulubəyi çaşdıran bu idi.

… Paşa iri, kündə ovcunu üzünə çəkib qənşərində oturmuş Qulubəyə sual dolu nəzərlə baxdı:

— Deyirsən şəhərdə də, dünyada da sakitlikdi, hə?

— Eyzən sakitlikdi, ustad. Sən yaxşı bilirsən ki, mən, sənin əziz dostun və qonşun bütün mejdunarodnı hadisələrin sentrin-

dəyəm. Ne ujeli, sən elə düşünə bilərsən ki, mən bir xoruz səsi eşitməmiş təzə xəbər eşidəm və sənə çatdırmayam. Ni za çto.

— Hə. İnanıram, Qulu. — Divanda təzədən qurcuxub qollarını qoynunda çarpazlamışdı Paşa. — Onda icazə ver, mən sənin barəndə şübhələnim. Denən niyə? Ona görə ki, bu böyük və əzəmətli şəhərin yarısı, yox, yarısı yox, bəlkə yarısından çoxu uçub, sənin xəbərin yoxdu və sən bu dünyaya avam gəlib, avam da gedəcəksən. Yox, sözümü kəsmə. Qulas as, Qulu. Yeri gəlmişkən bunu da deyim: mən səni neçə ildi tanıyıram?

— Çoxdan…

— İyirmi beş il olar?

— Bir az çox olar, ustad.

— Atan oldu rəhmətlik. Bu iyirmi beş ildən də çox müddətdə mən sənə heç Qulubəy demişəm? Yox. Denən niyə?

— Niyə, ustad?

— Mən sənin ustadın-zadın deyiləm, bilirsən? Mən səndən bərk incimişəm, Qulu. Hə, onu deyirdim axı, sənə heç vaxt Qulubəy deməmişəm, həmişə Qulu demişəm. Mən bilmirəm sənin rəhmətlik atan-anan sənə Qulubəy adı verəndə nə fikirləşib? Bəlkə sənin bəy, ya heç olmasa, bədxislət olacağına haradasa bir ümid bəsləyib? Amma səhv eləyiblər. Sən bəy deyilsən, sən hətta Qulu da deyilsən. Sən qulsan, Qulu.

Qulubəyin rəngi ağardı. «Vay dədə, vay. Evim yıxıldı. Bilib.» — deyə ürəyindən keçirdi, qorxusundan ağzını açıb bir söz belə deyə bilmədi, Paşanın qaralmış sifətinə və irilib hədəqəsindən çıxmış gözlərinə lal-dinməz baxaraq daha nə söyləyəcəyini gözlədi, özünü müdafiə üçün yollar-çarələr axtarmağa başladı. Paşa isə davam etdi:

— Ə, ay sənin allah evini tiksin, söz-sözə gələndə ağzına çullu dovşan sığışmır ki, mən səni belə istəyirəm. Bə hanı? İki gündü burda ölürəm, heç demirsən ki, bu kişi hardadı, harda ölüb itib? Belə də dostluq, qonşuluq olar? — Paşa bu sözləri yana-yana deyirdi və Qulu da onun özünün yandırdığı ocaqda Paşanın necə cızdağı çıxa-çıxa yandığını görür, hərdən ləzzət

alırdı, hərdən də yazığı gəlirdi. «Demək sən də oynayırmışsan bayaqdan, kişi. Sən də məni demə çəkirmişsən. Artist. Elə bilirsən artistliyi tək sən bacarırsan? Kişiydin, qəlbin, zatın pak idi, elə bayaq mən gələn kimi deyəydin də mənim başıma bu oyun gəlib. Niyə demirdin bəs? Yoxlamaq istəyirdin məni ki, görəsən mən sənin işdən çıxarılmağına sevinirəm ya kədərlənirəm? Avamsan, Paşa. Sən bilmirsən ki, bu həyat hər kəsi öz qabiliyyətinə görə artist eləyib?»

— Vallah, Paşa bəy, mən elə bilmişəm bağdasan. Yoxsa… Yerin məlum, srağa gün Salyandan yaxşı ağ balıq gətirmişdilər, kababını çəkmişdim — yerin məlum. Bir-iki dəfə də zəngini basdım, telefon elədim, balkondan baxdım, gördüm işığın yanmır… — Bu at üstü uydurduğu yalandan özünün də xoşu gəldi, çünki Salyandan ona balıq-zad gətirən olmamışdı və bunu da yaxşı bilirdi ki, Paşa Nigarla danışmır, ona görə də onun yalanını tuta bilməyəcək Paşa. Balıq sevən idi, balıq sözünü eşidən kimi, az qala üç günün acı olan o, udqundu, ağzı sulandı, ancaq yenə özünü o yerə qoymadı, tüpürcəyini udub:

— Elə o gün, sən burda ağ balıq kababı yeyəndə, qardaşının da — o, özünü nəzərdə tuturdu. — ətini balıq əti kimi şişə çəkirdilər, Qulu. — Bu sözləri o, ucadan söylədi. — Hə, hə, toçnı, elə eləcə. Şişə çəkirdilər.

— Ay aman, sən nə danışırsan, kişi? — deyə Qulubəy Paşanın yavaş-yavaş mətləb üstünə gəldiyini bilsə də, özünü tox tutub təəccüb ifadə eləyən baxışlarını ona zillədi. — Kim çəkirdi? Harda çəkirdi? Yəni varmı elə bir qüdrətli əl ki, səni — bütün dünyada məşhur olan bir adamı…

— Mən də elə bilirdim yoxdu, Qulu. Amma… sən demə, varmış.

— Vallah, bilməmişəm. Yoxsa sən mənim ürəyimi bilirsən, Paşa bəy.

— İnanıram, Qulu. Sən mənim bu yer üzündə inandığım, yox, inandığım düz çıxmır, ən çox inandığım adamsan.Bilirsən də ki, mənim səndən gizlin bir sirrim yoxdu. — O, bu sözləri

deyəndə ürəyindən keçirtdi: «Yalançının atasına lənət. Əgər mənə inansaydın, Xallı ilə olan macəranı, onu bağa apardığını danışardın. Amma gizlədin, məni dağa-daşa saldın. — İndi qulaq as, gör sən burda balıq kababı yeyəndə, sənin əzizinin ətini necə kabab eləyib dişlərinə çəkirdilər o əclaflar.

— Hansı əclaflar axı?

Yalnız Qulubəyin bu sualından sonra Paşa srağagün başına gələn qəzavü-qədəri Qulubəyə yerli-yataqlı danışdı. Nüfuzlu adamın nə dediyini, özünün o sözləri eşidəndə nə hala düşdüyünü, müavinə necə imdad diləyilə baxdığını, onun necə çiyinlərini çəkib üzünü yana çevirdiyini, bir sözlə, hər şeyi, hər şeyi söylədi və bütün bunları danışarkən sözün həqiqi mənasında gözləri yaşardı. Bunu görən Qulubəy əlini cibinə atıb təmiz bir dəsmal çıxardaraq gözlərinin üstünə basdı və ağlar səslə söylədi:

— Əclaflar. Gəl indi bundan sonra bu torpağa xidmət elə, bu millətə can yandır. Qədirbilməzlər dövrünə düşdük, kişi. Vicdansızlar əyyamına tuş olduq, Paşa. Yox, mənim bu gecə bağrım çatlar, inan. Bütün ömrünü qoymusan bu yolda. Budu sənin qiymətin? İndiyəcən sənə demirdim, amma o tək oğlumun ölmüşünə, bütün dostların yanında deyirdim ki, sənə indi ən azı Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adı verməlidilər. Mən hələ ən azı deyirəm ha. Ancaq gör bunlar neylədilər? Pay, sənin…

Çox danışdılar. Deyirlər: «Mal bir yerə gedər, güman min yerə». Paşaya vurulan bu zərbənin hardan, kim tərəfindən vurulduğunu ikisi də o ki, var, axtardılar, lakin axırını bir yerə çıxarda bilmədilər. Qulubəy yanındaydı, Paşa düz istiqamət tutunca, böyük bir məharətlə ağzından vurub o yana, tamam başqa bir səmtə yönəldirdi və Paşa da ona inanıb o göstərən tərəfə gedirdi və beləliklə, izi itirirdi. Paşa çırpınırdı, yanıb-yaxılırdı, az qala ağlayırdı. Qulubəy isə bu ürək yaxan mənzərəni görüb bilmirdi sevinsin, ya kədərlənsin.

— Orda çay dəmləmişəm, Qulu. Adama bir stəkan tök gətir. Dodaqlarım lap quruyub. — deyə Paşa əli ilə mətbəxə tərəf işarə elədi və Qulubəy o dəqiqə qalxıb yolunu-rizini yaxşı tanıdığı mətbəxə sarı getdi. Bir az keçməmiş əlində iki armudu

stəkan çay geri qayıtdı, jurnal stolunu kresloların arasından çəkib Paşanın qabağına — eynən aspirant vaxtlarında olduğu kimi qoyaraq həqiqətən qul kimi əllərini ovuşdurdu və birdən nə fikirləşdisə, qamətini düzəldib professorun yazı stolunun arxasındakı — bayaqdan oturduğu stulda əyləşdi. Ac idi, aclığa qətiyyən davamı yox idi, ürəyindən keçirirdi ki, gedib evdən yemək-içmək gətirsin, Paşa ilə yeyib-içsin. Ancaq Nigarı gözünün qabağına gətirib bu fikirdən vaz keçdi. Çay soyumuşdu. Hər ikisi fikir içindəydi. Qulubəy özünü dağıdırdı. «Ax», «Uf» eləməkdən Paşa yazıq özü az qala bezmişdi. Qulubəy sir-sifətinə çox kədərli bir görkəm verərək bir az qabaq Paşanın o nüfuzlu adam barədə danışarkən: «Axı mən ona neynəmişəm?» — deyə həm özündən, həm də Qulubəydən soruşduğu suala cavab verirmiş kimi, təmkinlə söylədi:

— Bu çox ağır müsibətdi. Buna heç şübhən olmasın. Ancaq mən fikirləşirəm ki, o, niyə belə eləsin? Bax, əsas məsələ bundadı, Paşa bəy. Sən bayaqdan danışırsan, mən də qulaq asıram, beynimdə götür-qoy eləyirəm ki, o, niyə belə eləsin axı? Sən özün də dedin, mən özüm də yaxşı bilirəm ki, bu, elə belə olan iş deyil. Sən son dərəcə nüfuzlu adamsan, hamıya hörmət və yaxşılıq eləyənsən. Ona görə mən inanmıram ki, kimsə sənin gedib çuğulluğunu eləsin o kişiyə. Bu atpadayet. Mənim ürəyimə ayrı şey gəlir, ustad.

— Nə, Qulu? — deyə bir ilişəcək axtaran və ondan son intiqamını almaq eşqi ilə yaşayan Paşa tələsik xəbər aldı.

— Məncə, məsələnin kökü ayrı yerdədi, ustad.

— Hə? Hardadı?

— Məncə… elə sənin özündədi.

— Ba? Sən nə danışırsan, Qulu? Yəni deyirsən mən elə axmaq adamam ki, baltanı özüm öz əlimlə öz ayağıma çırpım?

— Yox. Əstəğfürullah. Mən elə demirəm. Mən demək istəyirəm ki, zaval sənin özündən gəlib, kişi.

— Necə yəni?

— Sən bir yaxşı-yaxşı fikirləş, gör harda neyləmisən?

— Ba? Bütün ömrüm boyu? Sən nə danışırsan, Qulu?

— Yox ey. Burda söhbət kimdən gedir? O kişidən getmir?

— Hə.

— Hə, bax gör, ona neyləmisən?

— Ba? Ə, sən nə danışırsan? Ə, ay Qulu, mən o — o boyda adama neyləyə bilərəm axı?

— Mən demirəm ha, hökmən özünə bir şey eləməlisən? Ola bilər qohumu olsun, əqrəbası olsun.

— Əstəğfürullah. Sən bilirsən ki, mən suyu üfürə-üfürə içən adamam. Sən niyə belə danışırsan?

— Ay Paşa kişi, mən səni beş barmağım kimi tanıyıram ey. Söhbət məndən getmir. Söhbət ondan gedir ki, sən o kişiyə neyləmisən?

— Ba? Mən? Heç nə.

— Bəlkə…?

— Bəlkə nə?

— Bəlkə… Nə bilim ey, vallah. Mal bir yerə gedir, iman min yerə.

Qulubəy ləzzət alırdı Paşanın danışığından. Çünki şübhə, kölgə onun öz üstündən sovuşub keçmişdi və Paşa elə-belə danışırdı: bu söhbətin altında Qulubəyin adının olmadığını və Paşanın, baş həkimin, bu məşhur zöhrəvi xəstəliklər mütəxəssisinin bunu anlayıb tuta bilmədiyinin böyük sevinci var idi.

Birdən Paşa dedi:

— Mən acam. Gör evdə Nigar nə bişirib? Bir qismət çörək yemək istəyirəm, Qulu. Əgər qalıbsa, bir qırıq da balıq gətir.

— …

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

Qulubəy Paşanı — üç gün dilinə sudan, çaydan başqa bir şey dəyməmiş, ürəyi sıyrılan, öz ağır və çəkilməz dərdi ilə dörd divar arasında tək-tənha çırpınan «əziz və mehriban» qonşusu-

nu şirin dilə tutaraq, təsəlli verə-verə yedirib-içirib, üstündən də ürək dərmanı verib yatağına salaraq mənzilinə qayıdanda artıq gecə yarıdan keçmişdi. Çöl, dəmir qapını özü bayaq, yemək-içmək aparanda açıq qoymuşdu; bunu Nigarı yuxudan oyatmamaq üçün belə eləmişdi. Ancaq içəri girəndə onun yatmadığını görüb təəccübləndi. Adətən saat on birdən o yana qalmayan Nigar indi, yumşaq kresloda əyləşib qollarını da sinəsində çarpazlayıb televizora tamaşa eləyirdi. Kino idimi, tamaşaydımı — bilmədi, amma Nigar ekranın qabağında bitib qalmışdı və deyəsən heç ərinin gəlməsindən də xəbəri yox idi. Qabqaşığı aparıb mətbəxə qoydu, bir siqaret yandırdı, balaca mətbəx stulunu çəkib oturdu və iki-üç saatdan bəri Paşanın evində gördüklərini, eşitdiklərini təzədən beynində canlandırıb safçürük eləməyə başladı. Paşa sınmışdı, Paşa demək olar ki, məhv edilmişdi — buna Qulubəyin şəkk-şübhəsi yox idi artıq. Və ona hər şeydən artıq bu təsir eləmişdi ki, Paşa uzun müddət — ən azı iki saat Qulubəyin qabağında özünü şax tutmağa çalışmışdı, sındırmaq istəməmişdi. Lakin Qulubəyin mehribanlığını, qayğıkeşliyini, ürəyiyananlığını görüb (Yazıq.) nəhayət açılmışdı, dərdini dilinə gətirmişdi, hətta Qulubəy onun gözlərinin yaşardığını da görmüşdü. Sən demə onu, bu balacaboy, arıq adamı, əzəmətli,böyük, zəhmli, qorxulu eləyən vəzifəsi imiş. Vəzifə, möhür, maşın, kabinet adamı əlçatmaz eləyirmiş, sən demə. Yoxsa Paşa nəydi ki? Arıq, cılız, sənin, mənim tayın olan adicə bir adam idi Paşa.

Qulubəyin ürəyi doluydu, gördüklərini, eşitdiklərini kiməsə danışmaq, kiminləsə bölüşmək istəyirdi, ancaq elə bir adamı yox idi, hətta ürək qızdırdığı elə bir dostu da yox idi ki, gec olmağına baxmayaraq, gecə yarıdan keçdiyinin fərqinə varmayaraq, zəng eləyəydi, çağıraydı, ya özü yanına gedəydi, bu sensasiyaya bənzəyən xəbəri ona danışaydı, fikir və mülahizələrini deyəydi, ondan bir söz eşidəydi. Yox idi belə bir adamı və hərdən bu barədə düşünəndə özünü dünyanın ən bədbəxt adamı sayıb yanıb-yaxılırdı. Belə hallarda hərləyib-fırlayıb günahı öz üstünə gətirirdi, ancaq o dəqiqə də bunun üçün səbəb

axtarıb tapırdı: «Yox, məndə deyil günah, qardaş; günah zəmanədədi. Çünki indi elə bir zamandı ki, heç kəsə, hətta dost-doğma qardaşına da inana bilmirsən. İnanırsan, ürəyini, sirrini açırsan, bir də görürsən səhər bütün şəhər sənin sirrindən söhbət açıb lağ-lağı eləyə-eləyə bir-birinə danışır. Elə biri mən özüm. Budu yazıq Paşa dərdini açdı mənə, indi mən də adam axtarıram ona danışam. Amma gərək bu, belə olmasın axı». Siqaret tüstüsünü udduqca fikri bir az da dərinlərə gedirdi: «Sən, Qulubəy Qulubəyov, çox pis iş tutdun. O sənə neynəmişdi? Əgər bir pislik eləsəydi, deyərdim hə, haqlısan. Amma axı Paşa səni həmişə qoruyub, irəli çəkib, çörək verib. Axı gərək sən bütün ömrün boyu o kişinin qulu olaydın və yadındamı, bir dəfə də yox, neçə dəfə buna kişi kimi and içmişdin yanında da, ürəyində də? Nə tez unutdun və ən başlıcası niyə unutdun, Qulu?» İçindən gəlib onu bu balaca mətbəxdə ittiham eləyən o səsə tutarlı bir cavab tapa bilməyib təslim olurdu: «Düz deyirsən. Elə mən də sənə bunu deyirdim. Mən qəti inanmışam ki, insanın özü kimi alçaq və şərəfsiz bir varlıq yoxdu yer üzündə. Elə Paşa da alçaq və şərəfsizdi, mən də. Sənin müdafiə elədiyin, qahmar çıxmaq istədiyin Paşa elə bilirsən çox təmiz adamdı? Neçə adamın qanı var onun boynunda. Görünür, yer üzündəmi, göylərdəmi, bilmirəm, hardadı, elə bir qüvvə-qüdrət var ki, hər şeyi tənzimləyir, nizama salır və heç nəyi cavabsız buraxmır: yaxşı əməli mükafatsız qoymur, pis əməli də cəzasız. Elə bil o hansı qüdrətdisə, çox ağılnan-idraknan tərpənib Paşanın cəzasını mənim əlimlə verdirir. Yəqin mənim də cəzamı bir başqası verəcək. Buna mənim heç şübhəm yoxdu».

Yox, Qulubəyin ürəyi doluydu, o, mütləq danışmaq istəyirdi. Bəlkə Nigar? Nigarla onun arasındakı körpü çoxdan uçmuşdu: bu körpünü, insaf naminə demək lazımdı ki, Nigar özü uçurmuşdu və o, çayın bu tayında qalmışdı, Qulubəy o biri tayında. Bir damın altında yaşayıb bunca da bir-birinə yad və biganə olmaq özü çox böyük, açılıb-ağardılması mümkün olmayan dərd deyildimi? Qulubəy bu ağrı-acısını ancaq hərdən-birdən Paşaya danışırdı, vəssalam. Çünki Paşa Nigarla Qulu-

bəyin macərasından xəbərdar idi, daha doğrusu, bu faciənin əsas iştirakçılarından biri, bəlkə də əsil səbəbkarı idi. Qulubəy yaxşı bilirdi ki, Nigar bunu çox yaxşı bilir, açıb-ağartmasa da, dilinə heç vaxt gətirməsə də, qəlbində Paşaya dərin bir nifrəti var. Bunu sözsüz də Paşa özü də, Qulubəy də başa düşürdü. Və əri bunu da sövqi-təbiisi ilə duymuşdu ki, əgər haçansa, bir gün Nigar Paşanın zəlilliyi xəbərini, yaxud ölüm sorağını eşitsə, çox sevinər, həmişə qəmli-tutqun olan üzü gülər və illər boyu ürəyində gəzdirdiyi, ancaq qorxusundanmı, zəifliyindənmi (Qadın idi, neyləyə bilərdi?) üzə çıxara bilmədiyi o nifrət-nifrin buzu əriyib gedər. İndi budu, o gün gəlib: Paşa zəlildi, vəzifədən çıxarıblar, partiya biletini əlindən alıblar, özü də bu gün-sabah dözməyib çartlayacaq. Bu, Nigar üçün bəs deyil? Bayram eləyə bilər hətta Nigar. Qulubəy Nigarı çox istəyirdi, demək olar ki, dəlicəsinə sevirdi və buna görə də onun hər şıltağına-nazına dözürdü, susurdu. Çünki Nigar ruhən və qəlbən gözəllik aşiqi olan Qulubəyin ürəyini öz ürəyəyatan zərifliyi ilə, sözlə ifadə oluna bilməyən gözəlliyi ilə əsir eləmişdi. Nigar öz sir-sifəti, baxışları, oturuşu-duruşu ilə hardasa Xallıya çox oxşayırdı və hərdən Quluya elə gəlirdi ki, onlar bir ata-ananın övladlarıdı, nə olubsa, necə olubsa, bunlar ayrı düşüblər. Hər cəhətdən oxşardılar, təkcə xasiyyətcə, əxlaqca aralarında yerlə göy qədər təfavüt var idi. Xallı nə qədər açıq-saçıq, deyən-gülən, «Dünyada beş gün qonağam, bir də nə atam məni əkəndi, nə də anam məni doğandı. Ona görə ürəyim necə istəyir, elə də yaşayacağam, heç kəsə dəxli yoxdu» — deyə düşünən bir qadın idisə, Nigar tamam-kamal onun əksi idi. Ağır-səngin, öz ləyaqətini və qiymətini bilən, oturuşuna-duruşuna fikir verən, şit danışanlardan zəndeyi-zəhləsi gedən, evlərinə gələn kişi qonaq-qarasının yanında, xüsusən Qulubəyin tez-tez təşkil etməyi xoşladığı içki məclislərində ismət pərdəsinə bürünüb əl çatmazlıq zirvəsində dayanan bir qadın idi Nigar. Qulubəy də bunu yaxşı bilirdi və ona olan məhəbbəti bu səbəbdən də xeyli artırdı. Qulubəyin ən gizli (Bunu hətta Paşaya da deyə bilmirdi, eləcə içində yana-yana qovrulub qalırdı) dərdi buydu ki, Nigar

— o gözəl, o sevimli məxluq onu sevmirdi, sevə bilmirdi, ər deyib qəbul elədiyi adamı öz ilıq, incə qoxulu qadın məhəbbətiylə, nəvazişiylə əzizləyib oxşaya bilmirdi. Qulubəyin pulu da onun idi, ürəyi də. Korluq nə olduğunu bilməmişdi Nigar bu evə gələndən sonra. Ehtiyacın boz və sərt üzünü çox görmüş gəlin indi nə paltar, nə bər-bəzək, qızıl-mirvari, nə də yemək-içmək sarıdan heç bir korluq çəkməmişdi. Qazanan idi, gətirən idi və Nigar heç maraqlanmırdı da ki, hardan, necə qazanır Qulubəy. Heç işi-gücüylə də maraqlanmırdı. Qulubəy onun üçün yaşayırdı, o isə… Qulubəy üçün yaşamırdı, yaşaya bilmirdi: ürəyiylə bacara bilmirdi Nigar. Gözəl bədəni, zərif gözəlliyi ərinin ixtiyarında idi: o, bu zəriflikdən, bu gözəllikdən istədiyi vaxt, arzuladığı vaxt ləzzət almaq imkanına malik idi, Nigar buna etiraz eləmirdi. Ancaq o təmasın, o mənəvi qaynayıb-qarışmanın o biri tərəfi də — qılıq, xoş söz demək, əzizləmək, naz eləmək, ərklə incidib-incidib sonra könül almaq, bağrına basıb öpüb-oxşamaq tərəfi də var idi ki, Qulubəy bunlardan məhrum idi. Nigar özü də yaxşı başa düşürdü ki, ər-arvadlıq belə olmur, heç olmasa belə olmamalıdı. Bilirdi. Lakin heç nə eləyə bilmirdi özüylə. Hərdən yazığı da gəlirdi ona bir kişi kimi. Bu, cəza idi, özü də böyük cəza idi. Və Nigara elə gəlirdi ki, Qulubəyin dünyada qismətinə yazılmış, haçansa, hardasa öz əməllərinə görə qabağına çıxacaq cəzalarının ən böyüyü elə budu ki, çəkir. Nigar hissiyyatlı, həssas qadın olduğu üçün bunu da başa düşürdü ki, bu, onun özü üçün də mənəvi-ruhi bir cəzadı və o, qəribə bir soyuqqanlılıqla ərini də, özünü də bu dillə deyiləsi mümkün olmayan cəzaya layiq bilirdi. Quluya başqasının səadətinə, sevincinə, yatağına namərdcəsinə göz dikdiyinə və onu demək olar ki, yarı sırtıqlıq, yarı zor, yarı pul — vardövlət gücünə ələ gətirdiyinə görə, özünə isə… çox sevdiyinə və bu böyük məhəbbət üzündən qısqandığına, namərd sözünə inanıb o çılğın sevgiylə yaşayan, Nigarı allah sanan, gecə-gündüz büt kimi qarşısında dizlərini yerə qoyaraq ona dua və pərəstiş etməyi belə özünə səadət bilən bir ürəyin qədrini bilmədiyinə görə… layiq bilirdi. Qadınıydı, anlayırdı ki, özünün

də ömrü, gözəlliyi, hissləri, ürəyi heç olub gedir və buna baxmayaraq, o, necə deyərlər, bu ağır cəzanı könüllü surətdə özünə verməyə razı idi, hətta bundan hardasa xoşhal da olurdu bəzən ki, Turxanın özününmü, ruhununmu qarşısında (çünki Turxanın öldüsündən, qaldısından xəbərsiz idi) heç olmasa günahlarının bir qismini yuyur. Əlbəttə, Turxan ölmüş olsaydı, heç sağ olsaydı belə, bundan xəbər tutmayacaqdı, çünki o, allah deyildi ki, bu açılıb-bükülməyən cəzanı deyilməmiş, eşitməmiş biləydi, göydənmi, pəncərədənmi baxıb görəydi. Bu barədə nə Qulubəy (İşdi, möcüzə olsaydı və Turxana rast gəlsəydi.) bir söz deyən idi, nə də Nigar özü.

Nigar bu axmaq səhvi üzündən qızıl qəfəsə salınmış quş kimi yaşayırdı. Bu qəfəs həqiqətən qızıldan idi, ona vaxtlı-vaxtında dən-su verən intizarla o qəfəsin qabağında dayanıb bu qədər qayğının, canıyananlığın müqabilində rəhmə gələrək heç olmasa bir dəfə, tək bircə dəfə könül açan bir nəğmə eşidəcəyini gözləyən adam var idi. Lakin o gözəl, tavus kimi yaraşıqlı quş ağzına su alıb susurdu və deyəsən heç vaxt da oxumayacaqdı. Qulubəy illər idi gözləyirdi, Nigar isə illər idi inadla öz mahnısını-nəğməsini ürəyinin dərinliklərində dustaq eləyib dinmirdi.

Nigar çox da böyük, qollu-budaqlı, şax-şəvəli olmayan təmiz, yaxşı, məhəllə adamlarının hamısının dərin hörmət bəslədiyi, ölənlərinin adı çəkiləndə: «Allah rəhmət eləsin, gözəl insan idi», qalanlarının sözü ortalığa gələndə: «Allah dadına çatsın, ömrünü uzun eləsin» — deyilən bir nəslin, çox təəssüf ki, axırıncı nümayəndəsi idi və bu barədə düşünəndə qəlbi sıxılır, dəli olmaq dərəcəsinə gəlirdi. Amma neyləyə bilərdi? Taleyin yazdığını göz yaşıyla silmək mümkünmü idi? Ona görə Nigar alın yazısı deyilən o dəhşətli hökmlə barışıb oturmuşdu. Çünki ayrı çarəsi yox idi Nigarın. Nəslin yaşaması, ölməməsi üçün övlad — gələcəyə, yüz illərə, min illərə uzanıb gedən bir yoldu. Özünün övladı yox idi, olmamışdı, təbiblərin dediyinə görə, olmayacaqdı da. Deməli, Qasımxanlılar nəslinin son nümayəndəsi olan Nigar, qızlıq familini dəyişməsə də, quruyub

məhv olmağa məhkum olmuş bir ağacın son yarpağıydı və beş günmü, on günmü sonra zamanın rüzgarı onu qoparıb torpaq üstə salacaqdı və bununla da hər şey bitəcəkdi. Yaddaşlara, xatirələrə isə o qədər də ümidi, inamı yox idi.

Qasım kişinin ikicə övladı olmuşdu: biri oğlan idi, o biri qız. Oğlanın adı Səlim idi, qızın adı Nigar. Əminə ilə Qasım ələlə verərək bu iki uşağı böyütmüşdü. Səlim ucaboy, qəşəng, başı aşağı, tərbiyəli bir oğlan idi. Əlli üç nömrəli məktəbin uşaqları da, müəllimləri də onu çox istəyirdilər, məhəllədə başına and içirdilər, Qasım da, Əminə də Səlimin adı ilə, oxuması və əxlaqı ilə fəxr edirdilər bir valideyn kimi. Ondan üç yaş kiçik olan Nigar da öz «qaqaşı» ilə öyünürdü. Onuncu sinifdə oxuyanda qızların bir neçəsi Səlimə vurulmuşdu, çünki Səlim həqiqətən lap qız kimi qəşəng idi və bunu onlardan bir neçəsi Səlimin bacısı Nigara açıq-açığına demişdi. «Sən də çox qəşəngsən, Nigar. Sən qızsan, bu o qədər də təəccüblü deyil. Ancaq oğlan belə qəşəng olsun — bu, nadir şeydi».

Vaxt dolanmışdı, Səlim on illiyi bitirmişdi, atası dənizdən qayıdanda (neftçi idi Qasım kişi, dəniz neft kəşfiyyat idarəsində kəşfiyyat briqadasında işləyirdi, ayın on beş gününü dənizdə qalırdı, on beş gününü evdə olardı) ailəliklə yığışıb çay süfrəsi arxasında otururaq belə qərara gəlmişdilər ki, Səlim həkim olsun. İnsafən elə Səlimin də lap əvvəldən meyli həkimliyə idi, bunu atası da, anası da, hətta Nigar da çoxdan bilirdi. Buna baxmayaraq Qasım kişi öz səliqəsinə, adətinə uyğun olaraq bu məsələni ailə yığıncağında əsaslı şəkildə dağ eləmişdi. Ağıllı və tədbirli bir kişi olan Qasım çox yaxşı bilirdi ki, onun belə eləməsi Səlimin məsuliyyətini qat-qat artırar. Digər tərəfdən də, Qasım kişi ailədə gözünü açıb belə görmüşdü, rəhmətlik atasının: «Məsləhətli don gen olar» — sözlərini sırğa eləyib qulaqlarından asmışdı və istəyirdi ki, övladları da bu yolnan getsin. Qasım özü də, müəllimləri də, elə Səlim də qəti əmin idilər ki, o, qəbul imtahanlarını uğurla verəcək və sentyabrda birinci kurs tələbəsi kimi gedib auditoriyada əyləşəcək. Qasımın maaşı pis deyildi, ayda üç yüz əlli manat nəqd pul gətirirdi

evə. Əminə işləmirdi, evdar qadın idi, uşaqların yeməyini, içməyini, ev işlərini ancaq çatdırırdı. Bazar-dükan onun boynunaydı, adi, ucuzlu, kasıbyana bazarlıq eləyərdi, ailənin gündəlik yemək-içməyini qaydasınca, öz ürəyincə hazırlayıb səliqəli süfrə açmağı vardı Əminə arvadın və bir qadın kimi bunda böyük bir sevinc tapırdı. Qasımın hərdən qonağı-qarası gələndə süfrəsində hər şey olardı və bu, Qasıma xüsusi ləzzət eləyərdi. Əyin-başları da həmişə təzə olmasa da, həmişə təmiz və səliqəliydi. Köhnə, qədim həyətdə balaca-balaca dörd otağı vardı Qasım kişinin və o otaqlardan birini Səlimə vermişdi, birini Nigara və ikisində özləri yaşayırdı. Oğlan onuncunu bitirmək ərəfəsində olanda Qasım ölçüb-biçib görmüşdü ki, əgər Səlim instituta girsə, o, gərək yaxşı geyinsin, üstü-başı təzələnsin və tələbə yoldaşlarının yanında sınıb xəcalət çəkməsin: bunun üçün isə pul lazım idi və pullarının hamısı yeməyə, ailənin gündəlik ehtiyaclarına xərcləndiyindən, kişinin yamangünlük bir qəpiyi də yox idi. Elə bu zaman, Qasım kişi «neynim, necə eləyim» — deyə-deyə çırpındığı vaxt, həyətinin qapısı döyülmüşdü və ağ, qısaqol köynək geymiş orta boylu, sağlam, gözlərində kənd uşaqlarına məxsus bir məhcubluq olan bir oğlan çox da böyük olmayan, divarın dibindəki su kranının böyründə basdırılmış yeganə meynənin qol-budaq ataraq gen yarpaqları ilə örtüb kölgələndirdiyi həyətə girmişdi və küncdə qoyulmuş stolun arxasında əyləşib armudu stəkanda çay içən, yanındakı xurmayı saçlı qızla nə isə danışıb-gülən kişiyə salam verib duruxmuşdu.

Qasım kişi oğlanın nabələd olduğunu və nə təmənna ilə bu qapıya üz tutduğunu başa düşərək özünəməxsus ədəb-ərkanla:

— Əleyküməssalam. — demişdi. — Buyur, ay oğul. Kimi istiyirsən?

— Bilirsiz, dayı. — deyə oğlan əllərini ovuşdura-ovuşdura, çəkinərək dillənmişdi: — Mən tələbəyəm. Dedim bəlkə kirayə otağınız oldu.

Qasım kişi oğlana cavab verməmiş çönüb böyründəki xurmayı saçlı qıza baxmışdı və qız bircə anda kölgə kimi harasa çəkilib yox olmuşdu və bu, elə sürətlə baş vermişdi ki, oğlan nə onun gözünün rəngini, nə sifətini yadında saxlaya bilmişdi. Bircə yadında qızın xurmayı saçları qalmışdı. Qasım kişi oğlanın geyim-keçiminə, köhnəlib burnunu kol-kos aparmış ayaqqabısına, əzik-üzük, çoxdan ütü görməmiş və dizləri torbalanmış şalvarına baxmış və üzündə göz saxlamışdı. Oğlanın gözləri qap-qaraydı, elə bil dünyanın kədərini yığıb doldurmuşdun o gözlərə və Qasım kişi o dəqiqə başa düşmüşdü ki, bu oğlan yetimdi, çünki ancaq yetimlərin gözündə elə kədər ola bilərdi.

— Harda oxuyursan, a bala? — deyə xəbər almışdı və cavab gözləmədən onu öz yanına, boş kətilə dəvət eləmişdi:

— Əvvəl gəl otur, bir stəkan çay iç, sonra suallarıma cavab verərsən.

— Sağ olun, dayı.

— Gəl, gəl. Sağam də. Biz hər şeydən əvvəl azərbaycanlıyıq, oğul. Bizim adətimiz var. Utanma, gəl otur. — Sonra üzünü yan-yana açılan qapılardan hansınasa tutaraq:

— Ay qız, Nigar, bura bir stəkan çay gətir — demişdi və oğlan çəkinə-çəkinə gəlib kətilin üstə oturan vaxtı o xurmayı saçlı qız da boz çəkələklərini sürüyə-sürüyə çay gətirib oğlanın qabağına qoymuş və yenə kölgə kimi çəkilib getmişdi.

— Hə, deyirsən tələbəsən, hə?

— Bəli, dayı.

— Harda oxuyursan?

— Keçən il girmişəm Universitetə. Birinci kursu qurtarmışam, indi ikidəyəm.

— Bərəkallah, bərəkallah. Hansı fakültədəsən?

— Biologiyadayam.

— Hm. Yaxşı sənət seçmisən, oğul. Mən də vaxtilə Sənaye institutunu bitirmişəm. Geoloqam. Bioloq, geoloq. Hardasa gözəl səsləşir və biz bir-birimizi başa düşərik. Bəs indiyəcən

harda qalırdın, oğul? Bağışla, biz heç tanış olmadıq. Mənim adım Qasımdı. Bəs sənin adın?

— Turxandı adım, dayı.

— Ha. Turxan. Yaxçı addı. Görünür atan-anan oxumuş adam olublar.

— Düz deyirsiz, Qasım dayı. Atam da, anam da müəllim olublar. Muğanda müəllim işləyiblər.

— İndi işləmirlər?

— Yox, Allahın rəhmətinə gediblər, Qasım dayı.

— Allah rəhmət eləsin.

— Ölənlərin behiştlik olsun.

Bu söz yaman xoşuna gəlmişdi Qasım kişinin və təzəcə tanış olduğu Turxanın qabiliyyəti, şəhərdə çox qocaların bilmədiyi, işlətmədiyi sözləri dilinə gətirməsi onu valeh eləmişdi, çayı Turxanın qənşərinə itələyərək:

— İç, a bala. Soyutma. — söyləmişdi. — Bəs indi kim oxudur səni, ay oğul?

— Özüm, Qasım dayı. Əlaçılıq stependiyası alıram. Lenin stependiyası.

— Bərəkallah, bərəkallah. Bəs keçən il harda qalırdın? Yataqxanada?

— Yox, Qasım dayı. Yataqxanada yer vermədilər. Kirayə qalırdım. Xozyaykam oğlunu evləndirdi, mən çıxmağa məcbur oldum.

— Hm. Görürəm yaxşı oğlansan. Mən indiyəcən kirayənişin saxlamamışam. Amma bu il mənim də oğlum instituta girir. İstiyirəm… — Xırdalamaq istəməyib sözünü yarımçıq kəsmişdi: — Mən sənə «hə», «yox»unu sabah deyərəm. Nədən ki, məsləhətləşməliyəm, bala. Arvad-uşaqnan məsləhətləşməliyəm. Sabah elə bu vədə gələrsən. Yaxşı?

— Yaxşı, Qasım dayı. Hökmən gələrəm.

— Elə kitab-dəftərini də götürərsən. Çünki bilirəm mənim arvad-uşağım mənim bir sözümü yerə salan deyil. Elə hesab elə ki, sənin işin düzəlib, bala. Bax, bu qıraq otağı sənə ve-

rəcəyəm. İstəyirsən bax da. Pis otaq deyil. Qızın otağıydı. O, bizim otaqda qalar.

— Çox sağ olun, Qasım dayı. Allah ömrünü uzun eləsin. Nəyinə baxıram. Tələbə babaya nə lazımdı? Bir yatacaq yeri oldu, bir stolu, bir stulu oldu, bəsimdi. Mən sabah gələrəm.

Turxan ayağa qalxmışdı. Qasım kişi onun çaya əl vurmadığını görüb:

— Bə çayını içmədin, a bala? Sən mənim xətrimə dəyirsən. — demişdi. Və Turxan bu sözdən keçə bilməyib artıq soyumuş çayı içmiş və:

— Çox sağ olun, Qasım dayı. — deyərək çıxıb getmişdi. Səhəri gün, vədələşdiyi vaxt, Turxan zolaq-zolaq çamadanını da götürüb Qasım kişinin həyətinə gəlmiş və otaq kirayəsinin qiymətini — filanını danışmadan cəmisi bircə qoşa laylı pəncərəsi olan qıraq otaqda məskunlaşmışdı.

Sonra Turxan o ailə ilə qaynayıb-qarışmış, Səlimlə dost olmuş, imtahanlara şıdırığı hazırlaşan oğlana kimyadan, biologiyadan kömək eləmiş, avqust ayında ona qoşulub instituta getmiş və imtahandan çıxanacan orada Səlimi gözləmişdi. Birinci imtahandan — kimyadan beş almışdı Səlim.O gün sevinəsevinə gələn uşaqları Əminə bacı bağrına basıb üz-gözlərindən öpmüşdü. Ana Turxanı da öz oğlundan ayırmamışdı və Turxana elə gəlmişdi ki, öz doğma anasıdı onu öpən. Qasım kişinin isə sevincdən əli-ayağı yerə dəyməmişdi. Nigar da yamanca sevinmişdi. Ancaq bu sevincin ömrü uzun sürməmişdi: ikinci imtahanda Səlimi biologiyadan kəsmişdilər. Və… Səlim öz dəstəsindən üzülüb geri qalmışdı. Hamısı pərt idi: elə bilirdin ki, evdə kimsə ölüb. Uzun müddət heç kəsin, o cümlədən Səlimin də üzü gülməmişdi. Oktyabrda isə Səlimi əsgər aparmışdılar və həyət də, ev də sanki boşalmışdı. Qasım kişi oğlu gedəndən sonra qaradinməz olmuşdu, Əminə xala elə bil qocalmışdı, Nigar isə dərsdən gələndən sonra öz otağına qapılıb bayır-bacağa çıxmamışdı. Turxan sanki Səlimin kəsilməsində, əsgər getməsində günahkar imiş kimi çox sıxılıb fikir eləmişdi. Səlimdən düz bir ay məktub gəlməmişdi və ikinci ayın əvvəlində Qazaxı-

standan yazdığı kağızda yerinin rahat olduğundan, evdən, ata-anasından, bacısından yana bərk darıxdığını qeyd eləyib Turxana da xüsusi salam göndərmişdi. Yalnız o məktubdan sonra o balaca ailənin azca qırışığı açılmışdı.

Səlimin çağırış vərəqəsi aldığı o çiskinli payız günü ayrı bir şeyin də dərdini çəkib dərindən-dərinə fikrə getmişdi: bu da oğlu evdən nə az, nə çox, iki il müddətinə gedəcəyi təqdirdə Turxanın onların həyətində kirayənişin kimi qalması məsələsi idi. Qasım özü demək olar ki, ayın yarısını evdə olmurdu, arvadı, artıq böyüyüb qızlar bulağından su içmiş qızı bu kişisiz evdə, yad oğlunun yanında necə qalmalıydı və qonum-qonşu buna necə baxardı? Ancaq bütün o iki ayı — Turxanın onlara pənah gətirdiyi günləri gözünün qabağına gətirmişdi, o yad oğluna hər tərəfdən öyürüb-çöyürüb baxmışdı və insafən, onda elə bir nöqsan tapa bilməmişdi. Bu iki ay ərzində Turxan onlarla elə qaynayıb-qarışmışdı, yaxınlaşıb doğmalaşmışdı ki, kənardan baxan olsaydı, elə bilərdi ki, Turxan da bu ailənin bir üzvüdü. Çox başıaşağıydı, qız kimi utancaq idi, dindirsən dinərdi, dindirməsən yox. Səlim gedəndən sonra Əminə arvada da, Qasımın özünə də çox mehriban olmuşdu Turxan. Nigara da dərslərində, xüsusən kimyadan, biologiyadan, riyaziyyatdan elə anasının yanındaca kömək eləyirdi, qızın sinifdə qiymətləri yaxşılaşmışdı.

Çox götür-qoydan, ölçüb-biçməkdən sonra, axırı Qasım bu qərara gəlmişdi ki, Turxanın xətrinə dəyməsin, ilin bu vədəsində, şəhərdəki boş evlərin bəlkə də hamısı tutulan vaxtı uşağı isinişib-oturuşduğu yerdən didərgin salmasın: onun fikrincə Turxan pis uşaq deyildi, Səlimlə də o az müddətdə qaynayıb-qarışıb dostlaşmışdı, namərd, müxənnət adama da oxşamırdı. O biri tərəfdən də Qasım özü dənizdə olanda hər necə olsa, başı papaqlıydı evdə, həyətdə. Əminə də bu fikirlə razılaşmışdı:

— Ağıllı uşaqdı, kişi. Dəymə, qoy qalsın. Yetimdi, allaha-tanrıya xoş getməz, Qasım. Elə bilərik öz övladımızdı.

Günlər, həftələr, aylar keçdikcə Qasımla Turxan arasında çox munis bir münasibət yaranmağa başlamışdı. Kişi dənizdən dönən kimi arvaddan, qızdan hali olub Səlimdən məktub gəlib-

gəlmədiyini soruşandan sonra, mütləq Turxanı da xəbər alardı və oğlan, dərsdən qayıdanda isə mehriban-mehriban görüşüb bir yerdə ata-oğul kimi çay içib, o yandan, bu yandan söhbət eləyər, arada boş vaxtları olanda nərd də atardılar. Onlar nərd taxtasının dalında oturanda, oyunları saatlarla davam eləyərdi və Qasım Turxanı udub təslim eləməyincə əl çəkməzdi. Turxan isə Qasım dayının uduzanda yamanca pərt olmasından, cırnamasından ləzzət alardı. Onlar oynadıqları müddətdə isə ya Əminə özü, vaxtı olanda isə Nigar onlara çay verərdi. Hər üçü başa düşmüşdü ki, Turxan burada yaşamasaydı, dəhşətli dərəcədə darıxacaqdılar.

Turxanı da sevindirən bu idi ki, bu görüb-götürmüş, Tümendən beləsinə gəzib gəlmiş neftçi kişi sadəcə əli qabarlı, üzü-gözü mazutlu fəhlə deyildi və Turxanın özünü də artıq uşaq hesab eləmirdi. Onlar həyatın, cəmiyyətin mürəkkəb, ziddiyyətli, çalpaşıq məsələlərini saf-çürük eləyir, Qasım onun — «Bu əl boyda uşağın» yaşından böyük işlərdən baş çıxarmasından bir ağsaqqal kimi fərəhlənir, «Maşallah, indi ta yaxşı, samballı cavanlarımız əmələ gəlir. Amma hayıf azdı bunlar, çox azdı. Ağıllı, istedadlı gəncliyi olmayan bir millətin gələcəyi parlaq ola bilməz. Bizi özümüzünkülər müti böyüdüblər, beyinlərimizi, düşüncələrimizi bir qəlib salıb standartlaşdırıblar, az qala hamı eyni cür düşünməyə adət eləyib. Bu isə ölümə məhkumluq deməkdi. Demək, şəxsiyyət yox olur belə olanda, insan cılızlaşır, xırdalanır və olur insan yox, adamcıq» — deyə düşünürdü: Turxan isə Qasımın ürəyinə, fikirlərinə bələd olduqca fikirləşirdi ki, nə yaxşı belə ziyalılarımız var, qorxmaz, əqidəli, inamlı, torpağı, vətəni sevən böyüklərimiz var. «Mən hələ beləsini görməmişəm. Yoxdu yəni belələri? Şübhəsiz, var. Ancaq indi adamlar bir-birinə inanmır: aradakı inam hissini öldürüblər. Hər kəs öz ürəyində fikirləşir yəqin, düşündüyünü kimsəyə açıb deməyə qorxur. Onları da qınamalı deyil. İlan vuran ala çatıdan qorxar».

Qasım kişi əvvəllər Turxanın dilindən açıq-saçıq narazılıq notları eşidəndə bir xeyli fikrə getmişdi, hardansa ürəyinə axıb

dolmuş şübhə hissi uzun müddət ona rahatlıq verməmişdi: «Yoxsa bu tifili öyrədib, qurub-qoşub mənim dalımca salıblar, ay kişi? Sən də ağzını allah yoluna qoyub ürəyində nə var, dilinə gətirib deyirsən. Birdən olmadı elə, oldu belə: yazdı, apardı qoydu ovuclarına. Onsuz da mənim əskim tüstülüdü. Sonra eşşək gətir, mərək yüklə». Neçə müddət Turxanla ancaq nərd oynamışdı, söhbətə-filana imkan verməmişdi. Ancaq bir gün…

Qarlı, boz bir dekabr günüydü. Qasım dənizdən təzə gəlmişdi. Görmüşdü ki, Səlimdən də məktub alıb uşaqlar. Əminə də, Nigar da sevinc içindəydi. Turxan da həyətin yupyumşaq, ağappaq qarını təmizləyib, kürüyüb həyətdə bir qar adamı düzəltmişdi. Bu qar adam əsgər libasında idi, başındakı papaqda beşulduz şəkli çəkmişdi Turxan və sinəsinə də «Qızıl əsgər Səlim Qasımxanov» — sözlərini yazmışdı. Qasım kişi bunu görüb uşaq kimi gülümsünmüşdü: «Bu Turxanın işi olar» — deyə ürəyindən keçirmişdi və Əmindən soruşanda arvad da gülə-gülə: «— Hə, onun əməlidi. Elə sənin qızın da az kömək eləməyib. Ancaq ürəyimə bir təhər gəlir ey, Qasım. Elə bilirəm uşaq doğrudan da o cür qar içindədi, soyuqdan tir-tir əsir və mənim də canım dünəndən qızmır. Yerimə girəndə də mənə elə gəlir ki, yorğan-döşəyimin içinə qar doldurublar». «Eh, sən də… İndi yəqin onun əyin-başın qalın eləyiblər. Heç o soyuq — qar vecinə də deyil sənin Səliminin».

Axşam, həyət-bacadan, küçədən əl-ayaq çəkiləndən sonra Qasım Turxanın otağına gəlib kefi kök, damağı çağ halda:

— Hə, professor, istəyirəm axı bu uzun qış gecəsi sənin qoltuğuna bir xoruz verim ki, səhər tezdən banlayıb bizi qış yuxusundan ayıltsın, hə? Necə bilirsən? — deyə əlini-əlinə sürtüb gülümsünmüşdü.

— Əla olar, Qasım dayı. Haçandı xoruzsuz qalmışıq, səhər vaxtında oyana bilmirik. Nigar da dərsə gecikir, mən də. — deyərək Turxan qabağındakı kitab-dəftəri qatlayıb kənara itələmişdi və pəncərənin böyründə, divara söykədiyi nərdtaxtanı gətirib ortalığa qoymuş, öz köhnə, cırıldayan stulunu hörmət əlaməti olaraq Qasım kişinin altına qoymuş, özü isə kətili çəkib

əyləşmişdi. Şıdırğı oyun başlamışdı və Qasım kişinin kefini duru görüb qanına soğan doğramamaq üçün iki tas dalbadal uduzmuşdu. Qasım doğrudan da uşaq kimi sevinib gülmüşdü. Turxan pərt deyildisə də Qasım dayı hardan ağlına gəldisə də, uduzduğuna görə onun könlünü almaq məqsədilə:

— Qanını qaraltma, a bala. — demişdi. — Bu nərd də həyat kimidi. Kimi udur, kimi də uduzur. İki güləşənin biri yıxılmalıdı.

— Elədi, Qasım dayı. Bir də mən pərt deyiləm. Onsuz da siz məni çox vaxt udursuz. Deməli, səhər dərsə gecikməyəcəyik.

— Dərslərin nə təhər gedir, a bala? — deyə birdən Qasım kişi söhbətin səmtini dəyişmişdi.

— Pis deyil, Qasım dayı. Oxuyuram də. Müəllimlər nə verir, onu da eləyirəm, oxuyuram, öyrənirəm.

— Yaxşı eləyirsən, bala. Ancaq təkcə kitab oxumaq, hələ oxumaq deyil. Sən bunu başa düşürsən?

— Nə təhər yəni, Qasım dayı? — Turxan başa düşmüşdü ki, Qasım kişi sözlü adama oxşayır. Ona görə əlini üzünə dayayıb diqqətlə qulaq asmağa başlayanda o, boğazını arıdıb:

— Gərək təkcə müəllimlərin dedikləri, kitabların yazdıqları ilə kifayətlənməyəsən, oğul. Əgər istəyirsən ki, kamil insan, kamil ziyalı olasan, onda gərək həyatın özünü də oxumağı bacarasan, bala. Çünki ən böyük kitab — həyatın özüdü: onu oxuya bilmədinsə, uzağa gedə bilməzsən. Belə də, olarsan adi bir adam, adi bir müəllim, adi bir alim uzaq başı. Amma həyatın özünü oxuyan, mənim aləmimdə, yetkin, kamil bir şəxsiyyət ola bilər. Mən istəyirəm sən məhz o yolnan gedəsən, Turxan.

— Çox sağ olun, Qasım dayı.

— Bilirsən mən bunu sənə niyə görə deyirəm? Ona görə deyirəm ki, sən çox ağıllı oğlansan. Sənin gələcəyinə mən tamam ayrı cür baxıram, oğul. Ayrısı olsaydı, mən bu sözləri heç dilimə gətirib deməzdim də. Amma sən…

— Çox sağ olun, Qasım dayı. Elə mən də sizin dediyiniz yolla getmək istəyirəm. Ancaq… hiss eləyirəm çətindi. Həya-

tın özünü oxumaq lazımdı deyirsiz. Düzü, mən belə görürəm, qoymurlar həyatın özünü oxuyasan.

— Kim qoymur?

— Kim? — Turxan baxışlarını qaldırıb sınayıcı nəzərlərlə müsahibinin gözünün içinə baxmışdı. — Elə özümüz. Sən, mən, o. Biz, hamımız.

— O, çox dərin dedin, oğul. — Qasımın xırda, qonur gözləri parıldamışdı. — Xırdalasaydın, pis olmazdı, bala.

— Siz dünya görmüş kişisiz, Qasım dayı. Bu şeyləri siz məndən də yaxşı bilirsiz, başa düşürsüuz. Düzü, mən görürəm, sizin ürəyiniz doludu, ancaq açılmırsız, oxu atıb yayını gizləyirsiz, ya məni uşaq hesab eləyirsiz, ya da…

— Ya da nə, Turxan?

— Ya da o ki, siz mənə inanmırsız, Qasım dayı.

— Hmm. — Qasım kişi burda bir «Avrora» yandırmışdı və qalxıb otağın küçəyə açılan yeganə pəncərəsinin nəfəsliyini açıb təzədən qayıdaraq yerində oturmuşdu. — Sən lap gözündən vurdun, oğul. Düz deyirsən, indi adamlar bir-birinə inanmır, oğul. Bunun da səbəbi odur ki, indi düşündüyünü demək, dilə gətirmək çox qorxuludur. Gedib satırlar, yazırlar. Bir də görürsən sənin illərlə çörək kəsdiyin, oturub-durduğun bir dostun, yoldaşın səni yaxşıca satırmış. O qədər oğullarımızı aparıblar o yolnan ki, adını heç dilinə də gətirə bilməzsən. Kim eləyib bunu? Amerikadan gəlib eləyiblər? Yox, mənimki, sənin özü eləyib. Elə bil heç o özü bu torpağın oğlu deyil, elə bil o heç sənin danışdığın dildə danışmır, elə bil heç o, bir Azərbaycan qadınının döşündən süd əmməyib. Adamların gözü qorxub, bala. Odu ki, məni qınama. Sən düz tutubsan və mən sənin bu həssaslığını yüksək qiymətləndirirəm. Sənə də məsləhətim budu ki, hər yetənin qabağında ürəyini süfrə kimi açma. Bizim xalqımızın başına tarix boyu nə gəlibsə, nə gətiriblərsə, öz qəlbiaçıqlığımızdan, qonaqpərvərliyimizdən gətiriblər. Özü də ağacı qurd içindən yeyən kimi, bizi də öz qurdumuz yeyib içimizdən.

— Elədi, Qasım dayı.

— Adamların ürəyində elə bir biganəlik toxumu əkiblər ki, heç kəsin heç nə vecinə deyil. Hərə ancaq özünü düşünür. Bilirsən niyə belədi?

— Niyə?

— Ona görə ki, kitabda, qanunda hər şey bizimdi, amma həqiqətdə heç nə bizim deyil. Məsələn, kolxoz hamınındı, ancaq eyni zamanda heç kəsindi: ona görə kimin əlinə harda nə keçdi, aparır, qardaş. Zavod bizimdi, amma eyni zamanda bizim deyil. Torpaq bizimdi, ancaq eyni zamanda bizim deyil. Mən neftçiyəm. Nefti mən çıxardıram, amma neft mənim deyil.

— Neft dediz, yadıma düşdü, Qasım dayı. Bu nefti nə qədər çıxardacaqsınız? Yəni bunun bir qurtaran vaxtı olacaq ya bunun, necə deyərlər, dibi quyudadı? Baxıram, elə hey qazırsız, hey qazırsız. Əvvəl təkcə Bakını qazırdız. İndi o dəmir buruqlar ayaq tutub Azərbaycanın az qala hər guşəsinə qədəm basıb. Dənizin içinə doğru addımlayır o dəmir ayaqlar. Dayandım demirsiz. Bəs axı gün gələcək, qurtaracaq, tükənəcək. Heç ola bilməz ki, qurtarmasın, tükənməsin. Bəs iyirmi il, otuz il, əlli il, nə bilim yüz il sonra bu torpağın övladları neynəyəcək? Yenə otuz-qırx il qabaqkı kimi çıraq işığına oturacaq sizin gələcək nəvələriniz, nəticələriniz, kötücələriniz? Yəni doğrudanmı bizimkilərdən heç kəs bu barədə fikirləşmir görəsən?

Qasım kişi bədəninə iynə batırılmış kimi dik qalxıb, niyə durduğunu başa düşməyərək təzədən oturmuşdu: elə bil, görünməz, güclü bir əl onun təkləri cod, dəniz havasında, şaxtada, küləkdə yanıb tunclaşmış sifətinə taraz bir şillə çəkmişdi və o, bir neçə saniyə dinib-danışmağa söz tapmamışdı. Araya uzun bir sükut çökmüşdü və məhz bu zaman, Qasım kişi ürəyinə axıb dolan qorxu hissindən qar altında qalmış adam kimi üşümüşdü: «Göndəriblər bu oğlanı yanıma. Gör nələr danışır bu? Yox, qarantiyası olmasa əlində qələt eləyər belə şeyləri dilinə gətirər. Bəlkə də cavandı, heç o qorxunu duymur, qanmır, elə sadəcə düşündüyünü deyir? Allah, indi nə biləsən bunun qarnındakını?» — deyə bir neçə an tərəddüd içində Turxanın qəzəbdənmi,

çarəsizlikdənmi yanıb par-par parıldayan gözlərinin içinə baxmışdı və birdən o gözlərdə daxili bir yanğı görüb rahatlanmışdı: «Yox, o satqın ola bilməz. Yazığın ürəyindəki dilindədi. Bir də daha ara açılıb — onsuz da sözümü demişəm» — deyərək Turxanın sualına cavab vermişdi:

— Niyə yoxdu, ay oğul? Var. Amma nə olsun ki? Heç nə eləmək mümkün deyil.

Sonra Qasım kişi illər boyu — elə Turxan yaşda olandan ta bu günə qədər bax indicə danışdıqları bu məsələlər barədə düşündüyündən danışmışdı. Sadəcə danışmamışdı, az qala kişi ağlayırdı danışanda. Sən demə, belə düşündüyünün də ağrısını-acısını az çəkməmişdi. İnstitutu qurtarandan az sonra irəli çəkiblərmiş — ağıllı, qabiliyyətli mütəxəssis olduğuna görə, torpağın üzünə baxan kimi, hər cür aparatdan da dəqiq harada neft ola biləcəyini gözüyumulu təyin eləmək qabiliyyətinə görə. Balaca bir briqadası varmış: kəşfiyyat işlərini aparırmış. Bir gün elə həmin briqada üzvləri arasında ürəyini ağrıdan və indi Turxanla danışdıqları bu məsələdən söz salır və deyir ki, Amerika indi bizdən — Sovet İttifaqından neft alır. Siz elə bilirsiz Amerikanın nöyütü yoxdu? Var, istədiyin qədər var. Amma özününkünü saxlayır hələ. Kəşfiyyat aparırlar neft yataqları olan yerlərdə, onların ehtiyatlarını müəyyən eləyib xəritələrində nişanlayırlar və saxlayırlar. Gələcək üçün saxlayırlar. Lap elə bu bizim bəyənmədiyimiz İranda. Orda da belə eləyirlər: yataqlarının hamısını istismar eləmirlər, qardaş. Biz isə neynəyirik? Hamısını tapan kimi başlayırıq torpağın qanını sormağa, planlarımızı artıqlamasıyla doldurmağa, əvəzində isə mükafat alırıq: pul mükafatı, qırmızı bayraq. Bakı nöyütü dünyanın ən keyfiyyətli nöyütüdü. Biz isə onu su qiymətinə veririk, gedir. Bəs sabah neyləyəcək bizim xalq?

Gələcək nəsillər üzümüzə tüpürüb gorumuzu söyəcək: onları soyuq ocaq başında, çıraq işığında qoyduğumuz üçün. Əgər istəmiriksə bu torpağın sabahkı övladları bizi lənətlə yad etsinlər, biz indidən bir tədbir görməliyik, qardaşlar. Hər iki yataqdan biri ehtiyat saxlanmalıdı. Əgər qeyrətimiz varsa, anc-

aq bu yolla getməliyik. Belə demişmiş Qasım kişi o vaxt. Demişmiş, ancaq heç nə eləməmişmiş. Düz bir həftə sonra… onu işdən çıxardıblar. Yerinə «Azneft»in bir işçisini qoyublar. — Leonid Kursantov adlı bir nəfəri. Briqada əvvəl — Qasım kişinin vaxtında yalnız özümüzünkülərdən ibarət imiş. Dağıdıblar və onu internasional bir kəşfiyyat dəstəsinə çeviriblər. Sonra da qəzetlərdə bu internasional briqadanı o ki, var tərifləyiblər.

— Deməli, kimsə, sənin elə öz dəstəndən gedib xəbər verib. Elə deyil?

— Əlbəttə. Ancaq bilmədim kim idi, hansı əclaf idi.

— Nə fərqi vardı? Hər halda özümüzünkü idi və o da özünü yəqin bu torpağın oğlu hesab eləyirmiş.

— Hə, bala. Elə məni yandıran da bu olub həmişə. Öz çayımızın quşunu öz çayımızın daşı ilə vurublar həmişə. — Bu sözləri deyəndə Qasım kişinin gözləri dolmuşdu.

— Bəs sonra… neylədin?

— Məni tutacaqdılar. Partiyadan çıxartmışdılar, onun dalıyca da tutmalıydılar. Ancaq o zaman «Azneft»də bir yaxşı kişi işləyirdi. Babazadə. Ramanalıydı. İndi ölüb. Allah ona rəhmət eləsin. O məni başa saldı ki, aradan çıxım. Qaçdım Türkmənistana. «Türkmənneft»də üç il fəhlə işlədim. Sonra Tümenə getdim. Beş il də orada Sibir soyuğuna dözə-dözə yaşamalı oldum. Onda Tümen neftinin izinə təzə düşmüşdülər. Sonra torpaq çəkdi, qayıdıb gəldim Vətənə. Gəldim gördüm atam-anam dünyadan köçüb. Bax, ata mülküm olan bu həyət-baca sahibsiz, it günündədi. Qonşumuzda bir Həsən dayı var idi. Tək kişiydi. Evlənməmişdi, oğul-uşağı yox idi. Qırçı işləyirdi. Məni yanına köməkçi götürdü. Sonra bu Əminə xalanla evləndim. Gec evləndim. Ona görə mənim övladlarım belə körpədilər yaşıma görə.

— Bəs təzədən dənizə, neft işinə necə qayıtdın, Qasım dayı?

— Elə belə. Qara fəhlə kimi. Diplomumu-filanımı üzə çıxartmadan.

— Başın müsibətlər çəkibmiş ki, sənin, Qasım dayı?

— Hə, oğul. Belə-belə işlər. Sənin Qasım dayının həyatı belə keçib. İndi qocalmışam daha. Təqaüdə çıxmağıma az qalıb. Amma hərdən fikirləşirəm, görürəm ömrüm hədər gedib və bu, məni yaman çox sıxıb əzir. Sən hələ cavansan, həyatını elə qur ki, axırda mənim kimi peşimançılıq ocağında yanıb-yaxılmayasan. Çox böyük, mən deyərdim ki, yerə-göyə sığmayan arzularım var idi. Heç birinə çata bilmədim, bala. İndi… saçımın-saqqalımın bu çal vədəsində tək bircə arzuyla yaşayıram.

— Nədi o arzu, Qasım dayı? — Turxan başına gələnləri dinləyəndən sonra yazığı gəldiyi Qasım kişidən soruşmuşdu. — Nədi o arzu?

— Uşaqlarımı oxutdurub yerbəyer eləmək, vəssalam. Başqa heç nəyin fikrini eləmirəm, oğul.

O qarlı dekabr gecəsi, Səlimin həyətdəki «buz heykəl»i şaxtadan donub şüşələnən, özü isə nazik yorğan altında büzüşüb yata bilmədiyi o soyuq gecə, təklikdən, arxasızlıqdan, yetimlikdən yana taleyindən küskün olan Turxan, Qasım dayıya rast gəldiyinə görə və onunla belə qaynayıb-qarışıb dostlaşdığına görə çox sevinmişdi və ona elə gəlmişdi ki, eyni vaxtda iki Universitetdə oxuyur: gündüzlər birində, axşamlar digərində. Bir Universitetdə — elm öyrənir, o birində isə həyatın özünü. Ancaq sən demə, bunu da çox görəcəkmiş Turxana. Tezliklə Qasım dayını Əminə xala kimi, Səlim və Nigar kimi, çox sevdiyi o mavi gözlü dəniz kimi, Turxan da itirəcəkmiş tezliklə.

Dekabrın otuzunda, günortadan sonra Qasım dayının meyidini gətirmişdilər həyətə. Sabah gələsiydi, yeni ili arvad-uşağının yanında, isti ocağının başında keçirmək üçün. Söz vermişdi ki, mütləq gələcək. Amma gələ bilməmişdi, verdiyi vədədən də bir gün qabaq gətirmişdilər. Dənizdə bərk fırtına qopub, külək güclənib və ağarıb köpüklənmiş dalğa estakadanın üstündə dayanmış Qasım dayını vurub dənizin dəli qoynuna atıb. Bəlkə də xilas eləmək olarmış, ancaq bədbəxtlikdən başı armatura dəyib parçalanıb. On beş dəqiqə keçməmiş dalğaların qoynundan çəkib çıxaranda artıq kişi keçinmişmiş. — Bunu Qasım

kişinin meyidini gətirən fəhlə yoldaşları danışmışdı. Yazıq yoldaşları yamanca pərt olmuşdular. Başlarını qaldırıb Qasım dayının arvad-uşağının üzünə baxa bilməmişdilər. Gələnlər Turxanı mərhumun oğlu sanıb onu bir kənara çəkmiş, başsağlığı vermiş, oğlanın cibinə də beş yüz manat pul qoymuşdular: «Trestin Həmkarlar Komitəsi yardım kimi ayırıb mərhumun ailəsinə». Dəfnin yəqin ki, sabah olacağını öyrənib çıxıb getmişdilər. Əsil müsibət bundan sonra başlanmışdı. Əminə xala da, Nigar da sanki sonradan başa düşmüşdülər ki, üstüörtülü bu tabut nə deməkdi və vay-şivən təzədən başlamışdı, özü də necə başlamışdı, aman allah. Turxan da dözə bilməyib onlara qoşulmuşdu, arada gah Əminə xalaya, gah da özünü az qala öldürən Nigara təsəlli verməyi də unutmamışdı. Adamsız olmağın dəhşətini Turxan yaxşı bilsə də, bu dərəcədə təsəvvür eləməmişdi. Yenə sağ olsun qonşular. Yığışıb gəlmişdilər, böyük otaqda, mizin üstünə qoyulmuş tabutun ətrafında oturub sabahkı dəfnin tədbirini tökmüşdülər. Arvadlar o biri otağa yığışmışdılar — deyə Əminə arvada heç kəsin əli çatmamışdı. Onsuz da onun söz soruşmalı, məsləhət verməli bir halı qalmamışdı. Buna görə də elə qonşular da, evin oğlu kimi, hər şeyi Turxana demişdilər. Turxan da necə məsləhət olmuşdu, o cür də hərəkət eləmişdi. Birinci növbədə Sovet küçəsindəki poçtxanaya qaçaraq Qazaxıstana, Səlimin hərbi hissəsinə təcili bir tel vurmuşdu: «Atan ağır xəstədir, təcili gəl». Öldüyünü yazmağa əli gəlməmişdi. Gecə yarı olanda qonum-qonşu dağılışıb ev-eşiyinə gedəndə, yaşı səksəni haqlamış Mürsəl baba Turxana demişdi:

— Gecə gərək bir nəfər meyidin yanında qalsın, bala. Əminəni qoyma, arvad xeylağıdı, qorxar.

— Yox, yox. Qoymaram, Mürsəl baba. Özüm qalaram.

— Allah köməyin olsun, oğul. Sabah tezdən gərək məscidə aparılsın, yuyulsun, kəfənlənsin. Sonra da qəbir qazdırmaq üçün adam göndərmək lazımdı. Saat üçdə-dörddə dəfn olunar. Onacan da Səlim hayanda olsa özünü yetirər.

— Eləyərik, Mürsəl baba. Çax sağ olun, ömrünüz uzun olsun. — deyə ölü sahibi kimi dil-ağız eləmişdi Turxan Mürsəl

babaya. Gecə yarıdan keçənəcən Əminə, Nigar və Turxan meyid olan otaqda oturub ağlayıb- sıtqamışdılar. Əminə lap əldəndildən düşmüşdü. Gözləri ağlamaqdan şişib qızarmışdı. Sağ üzünü dırnaqları ilə necə cırmışdısa, qanı hələ də qurumamışdı. Nigar aşağı tərəfdə, köhnə divanın üstündə əyləşmişdi, göz yaşlarını saxlaya bilmirdi. Belini əyib dirsəklərini dizlərinə dayamışdı. Turxan isə daha təsəlli verməyə söz tapmırdı. Eləcə kənarda dayanıb key kimi tamaşa eləyirdi. Saat birdə Turxan görmüşdü ki, Nigar oturduğu yerdə yatır.

— Sən dur, get yat, Nigar. Gecə yarıdan keçib. — demişdi Turxan asta, hüznlü bir səslə. Öz dərdlərinə, müsibətinə qapılıb gözlərini üstünə qara örtük çəkilmiş tabutdan çəkə bilməyən, yanıb vaysına-vaysına başını tərpədən Əminə Turxanın sözlərini eşidib qızına baxmışdı və uşağın qızarmış gözlərinin yumulduğunu görərək:

— Dur get yat, ay qız. — söyləmişdi. — Get gir öz yerinə, yat.

— Mən qorxuram…

— Nədən, ağəz?

— Bilmirəm. Qorxuram…

— Əminə xala, siz də gedin yatın. Mən burdayam. Sabah onsuz da iş çox olacaq. Yatmasaz, ayaq üstə dura bilməzsiz. Uşağı da götürün, gedin yatın.

Nigar o dəqiqə ayağa qalxmışdı və nə üçünsə Turxana tərs-tərs baxıb qapıya sarı getmişdi. Turxan bu baxışın mənasını başa düşə bilməmişdi. Ancaq nə qədər qəribə olsa da, elə o an — bu gərgin və müsibətli anda Nigarın qəlbində anlaşılmaz bir duyğu baş qaldırmışdı — elə bil o ana qədər Nigar Turxanı görmürmüş, onda birinci dəfə rast gəldiyi bir adam kimi ani olaraq baxmışdı və nədənsə o pəncərənin qarşısında əzizi ölmüş kimi qollarını qucaqlayıb dərin kədərinin kölgələndirdiyi baxışlarını ona zilləyib o sözləri deyən Turxan birdən-birə ona çox doğma görünmüşdü. Bütün vücudunu saran, gözlənilməz tufan kimi gəlib qəlbini bu vaxta qədər duyub hiss eləmədiyi bir titrəyişlə tərpədən o anlaşılmaz duyğunun dalınca eşitdiyi «Uşaq»

sözü qızı özündən asılı olmayaraq qəzəbləndirmişdi. Sən demə, Nigarı yerindən qaldırıb qapıya sarı çəkən də elə o qəzəb hissi imiş. Turxan Nigara uşaq demişdi

Ay aman, bu nə dəhşətli dünyadı, necə başaçılmaz aləmdi, ilahi. Nigarın dünyada hamıdan çox istədiyi bir adam — doğma atası vəfat eləyib, meyidi necə deyərlər, hələ soyumayıb, yara hələ istidi, gözlərini yaş hələ göynədir Nigarın, — bu dəmdə o nə hiss idi axıb doldu birdən-birə ürəyinə? Məhəbbət idi bu? Məhəbbət yəni belə olur? Məhəbbət yəni belə naqolay anlarda gəlir və ya gələ bilər? Bax o hiss qızın cavan ürəyində doğulan o anlarda Turxanın kədərli gözləri necə də gözəl idi, aman allah. Bəs niyə bu neçə ayda Nigar onları görməmişdi? Niyə? Elə bu iki daşın arasına qalmışdı yəni bu? Yox. Heç nə anlamırdı indi Nigar. Elə Turxan özü də heç nə başa düşmürdü — niyə bu qız birdən-birə ona elə tərs-tərs baxmışdı? O sehirli an bir sözsüz mahnı idi sanki. Oxunmuşdu, dinlənilmişdi, ancaq sözə çevrilə bilməmişdi. Çünki çox namünasib bir məqamda doğulmuşdu. Bunu hələ sonralar, o qəmli və müsibətli gecədən neçə il sonra açıb-ağardacaqdılar və dilə gətirəcəkdilər. İndi isə…

Əminə Nigarın dalınca duranda, Turxan bayaq kambinzonlu, saqqallı fəhlənin cibinə dürtdüyü pulu çıxarıb irəli uzatmışdı.

— Bu nədi, ay oğul? — Təəccüblə soruşmuşdu Əminə arvad.

— Puldu, Əminə xala. Qasım dayının yoldaşları verdilər bayaq. Həmkarlar Komitəsinin yardımıdı — dedilər. Beş yüz manatdı.

Əminə arvadın gözləri təzədən bahar buludu kimi sıxılıb qan-yaş tökməyə başladı:

— Ay Qasım, ay evimin dirəyi, gör səni əlimdən alıb əvəzində nə verirlər? Yandım, ay allah, yandım. — Əlindəki pula baxmış və təzədən Turxana qaytarmışdı:

— Qoy qalsın səndə, oğul. Səndən başqa burda mənim bir başıpapaqlım yoxdu. Sabah onsuz da pül gərək olacaq. — Turxan almaq istəməmişdi, Əminə zorla cibinə dürtmüşdü. Bunu Nigar da görmüşdü və o da doluxsunmuş halda üzünü yana çevirmişdi. Bu dəfə Turxana baxmamışdı da. Qabaqca qız çıxmışdı, dalınca Əminə. Turxan otaqda tək qalmışdı. Ancaq heç bir dəqiqə də keçməmiş, həyətdə bir vay-şivən qopmuşdu ki, Turxanın tükləri biz-biz olmuşdu və hövlnak özünü çölə atmışdı. Gördüyü və eşitdikləri dəhşətli idi: Əminə arvad oğlunun buz heykəlini qucaqlayıb ağı deyirdi:

— Ay oğul, ay arxam-köməyim, niyə burda heykəl kimi donub qalıbsan? Görmürsən başımıza nə müsibət gəlib, evimiz yıxılıb? Ta atan yoxdu, bala. Yetimsən ta. Sən də, bacın da. Elə mən də.

Səlimin buz heykəli təbii ki, susub dinməmişdi, Nigar anasının qolundan tutub içəri çəkmişdi, Turxan isə kövrəlib Səlimə buzdan heykəl düzəltdiyinə yamanca peşiman olmuşdu: hətta o heykəli uçurub sındırmaq da istəmişdi. Ancaq bunun mümkün olmadığını tez başa düşmüşdü — çünki qar şaxtadan donub dəmirdən möhkəm olmuşdu.O gecə Turxan meyidin baş tərəfində oturub çimir də eləməmişdi. Və o gecə ömründə ilk dəfə bu ölüm deyilən yolun hələ açılmamış sirrləri barədə dərindən-dərinə düşünmüşdü, qəlbində doğan min bir suala cavab tapa bilməyib insanın həyatın bu son körpüsünü keçmək istəməməsi, lakin istəməyə-istəməyə də keçməli olduğunu dərk edib ümidsizliyə qapılmışdı.

Qasım kişini az oturub-dursa da, yaxşı tanımışdı Turxan və sevmişdi. Başı min bir fəlakət çəkmiş o sadə adamın ömürgün yolu bir roman idi — o romanın çox az bir qismini Turxan oxumuşdu. Lakin elə bu da kifayət idi ki, Qasım kişini öz doğma bir adamı kimi sevsin. Qasım adi, əli, paltarı mazutlu bir fəhlə deyildi, onun tanıdığı bir çox boynu qalstuklu, başı şlyapalı alimdən, ziyalıdan daha çox bu torpağa bağlı, o dənizi sevən, bu xalqın sabahını da düşünən bir insan idi. Turxanın nəzərində Qasım kişi bir parça vətən torpağı idi ki, ayaq üstə gə-

zirdi, düşünürdü, dərd çəkirdi: bir sözlə, elə bir torpaq parçası idi ki, onu ürəyinə, düşüncəsinə, qeyrətinə, çəkdiyi (özününkülərin çəkdirdiyi) müsibətlərə görə sevməmək mümkün deyildi.

İndi budur, həmin sevimli insan üstü qara örtüklü tabutun içindədi. Heç nə görmür, heç nə eşitmir və kimsəyə də cavab verəsi halda deyil, sabah isə torpağa tapşırılacaq və bununla da hər şey bitəcək. Daha heç kəs Qasım kişini nə çox sevdiyi o mavi dənizin qoynunda, nə bu balaca həyətdə görəcək. Birdənbirə yaranmış bu yoxluqdan dəniz də dəli ola bilər, bu həyətin adamları da. Amma Turxan sonralar başa düşəcəkdi ki, bu yoxluq dənizin heç vecinə də olmayacaq: əgər dənizin ürəyi və vicdanı olsaydı, onu o cür dərin bir məhəbbətlə sevən adama qıymazdı, əsib-coşmazdı, elə tufan qoparmazdı, onun atlas köynəyinin üstünə bir kibrit çöpü belə atmağa qıymayan, qırçın dalğalarının arasında bir damcı neft görəndə dəli olan Qasım kişini öz rəhmsiz qolları ilə boğub öldürməzdi. Məgər səni özündən də çox sevəni incitmək, ona zülm eləmək insafdandı? O gecə Turxanın fikri çox haçalanmışdı, çox uzaqlara uçmuşdu və hətta ürəyinə belə bir şübhə də axıb dolmuşdu ki, Qasımı kimsə öz yoldaşlarından biri itələyib salmasınmı o quduz suların qoynuna? Olmazdı? Axı Qasım kişinin ürəyi o «internasional» deyilən briqadanın üzvlərinin bir neçəsinə məlum idi. Nə bilmək olar: ölüm insanı elə susdurur ki, heç nə deyə bilmir.

Nə isə, o gecə, o gecə, Turxanın Qasım kişinin meyidi yanında keçirdiyi o şaxtalı, ayazlı gecə dünyanın ən uzun gecəsi olmuşdu və Turxan beynini, ürəyini deşib dağıdan çox suallarına cavab tapa bilməmişdi. Səhərisi isə başqa bir sual da doğmuşdu ki, Turxan bunu heç cür anlaya bilməmişdi və üstündən uzun-uzun illər keçəndən sonra da ona düz-əməlli bir cavab tapa bilməyib heyrətlə gözlərini döyə-döyə qalmışdı.

Sən demə, adicə ölməklə iş bitmirmiş bu şəhər deyilən dünyada. Ölü idarəsi varmış, sən demə. O idarənin müdirinin imzalayıb möhürlədiyi ölüm arayışı (hələ ondan qabaq bir həkim-ekspert arayışı da lazım olmuşdu) olmadan şəhər qəbiristanlığında yer almaq mümkün deyilmiş, sən demə, Turxan bu-

na da dözmüşdü. Lakin mərhumu dəfn eləmək üçün ayrılan yerin də ayrıca haqqı varmış və bunu hər hansı bir işbaza, heç nədən pul qazanmaq istəyən dələduza yox, dövlətin kassasına vermək lazım imiş. Və bu pul da az-azacıq deyilmiş, düz yüz qırx üç manat imiş. Bəli, qəribə-qəribə işlər varmış bu dünyada və Turxanın bunlardan xəbəri yoxmuş. Bəli, anadan ol bu torpağın qoynunda, o, səni böyütsün, yedirtsin, ağlın söz kəsəndən, əlin iş tutandan xidmət elə bu torpağa, ürəyini, gücünüqüvvətini əsirgəmə ondan, sev, əzizlə, fəxr elə, başının üstünü qara bulud alanda get canını ver qızıl güllənin qabağına, yolunda ölümə belə hazır ol, ancaq bir gün əcəlin çatıb bu dünyadan köçəndə çox sevdiyin bu torpağın bircə qarışını da sənə qıymasınlar: pulunu almasalar səni dəfn eləməyə arvad-uşağının ixtiyarı olmasın. Bax, bu dəhşət idi və Turxan bunu heç bir ağla — məntiqə sığışdıra bilməmişdi. Evdən ölü idarəsinə, oradan təzədən evə, təzədən o idarəyə, sonra kassaya, kassadan təzədən ölü idarəsinə və nəhayət, oradan da qəbiristanlığa qaçaqaça gedən və soyuqdan əli-ayağı donmuş Turxan qəbiristanlıqda — qəbir qazanları tapıb necə deyərlər, qanı qiymətinə (Qəbirqazanlar deyirdilər ki, hava çox soyuqdu, üstəlik yer də dondu, onu gərək külünglə qazaq və buna görə qiyməti baha olmalıdı və bu da elə məqamdı ki, çənə-boğaz eləmək olmaz, nə istədilər gərək verəsən, çünki qış gününün ömrü uzun deyil, qaranlığa düşmək olmaz, həm də meyidi saxlamaq da günahdı) qəbir qazdıranacan bir dünyalıq şey görüb-götürüb öyrənmişdi və qəbiristanlıqdan evə gələnəcən fikirləşmişdi və sanki Qasım dayı da onunla yanaşı addımlamışdı: Turxan ona ürəyindəcə demişdi: «Belə-belə işlər, Qasım dayı. Ömrünü qurban verdiyin bu torpağın bir qarışını da axırda sənə satdılar. Yaşamağın çətin olduğunu bilirdim, amma ölməyin daha çətin olacağını heç təsəvvürə də gətirməmişdim, Qasım dayı. Sən öldün, canını-başını götürüb getdin. Bəs qalanlar? Mən indi səndən çox, qalanların halına ağlayıram, Qasım dayı». Turxan öz-özünə danışa-danışa evə gəlmişdi və görmüşdü ki, Səlim hələ də gəlib çıxmayıb. Meyidi isə məsciddə yuyub gətiriblər.

Xeyli gözləmişdilər, Səlim gəlməmişdi və ağsaqqalların məsləhəti ilə, Əminə arvadın etirazına baxmayaraq, Qasım dayını aparıb dəfn eləmişdilər. Üç gündən sonra məlum olmuşdu ki, Turxan teleqramı vuranda çaşıb hərbi hissənin nömrəsində bir rəqəmi səhv yazıb. Bunu o özü «kəşf» eləmişdi və xəcalətindən az qala ölüb yerə girmişdi. Bu, çox böyük günah idi, bağışlanmaz səhv idi və Turxan bunu ömrü boyu özünə bağışlaya bilməyəcəkdi. Utana-utana, qorxa-qorxa əhvalatı Əminə xalaya deyəndə Turxan gözləmişdi ki, arvad yarasına toxunulmuş qaplan kimi onun üstünə atılacaq və üç gün əvvəl, ərinin meyidi gətiriləndə elədiyi kimi, iti caynaqları ilə Turxanın üzgözünü cırıb al qanına qəltan eləyəcək. Ancaq belə olmamışdı: Əminə arvad günahkar baxışlarını yerə zilləyərək çəkinə-çəkinə, asta səslə, sonsuz bir kədər içində o sözləri deyən Turxanı dinləyəndən və işin nə yerdə olduğunu keyləşib kütəlmiş ağlı ilə dərk eləyəndən sonra, ala gözləri dolmuşdu və mehriban ana nəvazişi ilə:

— Bəlkə elə belə yaxşıdı, ay oğul. — demişdi. — Qoy balam hələ elə bilsin ki, atası sağdı. Səlim onu çox istəyirdi, indi istəməsin, bəlkə də dözməzdi, uşağımın ürəyi partlardı.

— Yox, mən bu səhvimi bağışlaya bilmərəm heç vaxt özümə, Əminə xala. Axı o — Səlim bir də heç vaxt atasının üzünü görməyəcək, görə bilməyəcək, Əminə xala. — demişdi və uşaq kimi ağlamışdı. Pəncərənin qabağında dayanıb anası ilə Turxanın bu söhbətini eşidən Nigar əvvəlcə əsil mətləbi başa düşməmişdi: ancaq Turxanın ağladığını görəndə elə bil yuxudan ayılmışdı və onun da gözləri dolmuşdu. Nigar bu ötən sarsıntılı üç günün içində ikinci dəfə Turxana qarşı ürəyində qəribə bir doğmalıq duymuşdu və bilməmişdi ki, buna sevinsin ya kədərlənsin: anlamamışdı ki, Turxana nifrət eləsin — çünki onun səhvi ucundan əziz qardaşı — qərib yerdə olan Səlim atasının üzünü heç olmasa son dəfə görmək səadətindən məhrum olmuşdu, ya da minnətdar olsun — çünki Səlim gəlib atasının öldüyünü görəndə bəlkə də anası demiş, dözməyib tələf olacaqdı. Nigar bu dolaşıq duyğular içində gözləri yaşarmış və sifə-

tinə dərin bir peşimançılıq həkk olunmuş Turxana baxa-baxa onun halına acımışdı.

Qasım dayının yeddisi çıxandan sonra havalar isinmişdi, günəş qarı əritmişdi və Səlimin buz heykəli də yavaş-yavaş əriyib balacalaşmış və nəhayət, yox olmuşdu. Zaman da qış qarı kimi hiss olunmadan əriyib günləri, həftələri, ayları udub «gedər-gəlməz»ə yolladıqca bu balaca ailənin dərdi də sönən ocaq kimi öləziyib azalmış, həyat hər şeyi öz yerinə qoymuşdu. O ağır itkini hər gün xatırlamışdılar bu evdə — səssiz-səmirsiz, hər kəs ürəyindəcə ağlamışdı — ana da, qız da, Turxan da. Bu dərd ancaq o zaman çılpaqlanıb ürəklərinin qaysaqlanmış yarasını təzədən qanatmışdı ki, Səlimdən — Qazaxıstandan məktub gəlmişdi. Səlim məktublarını həmişə Nigarın üstünə yazardı və o, məktublarda anasını, atasını, onun öz işlərini — dərslərini soruşardı, Turxanın vəziyyəti ilə maraqlanardı və ona salam deməyi xahiş eləyərdi. Nigar da hər şeyi yerli-yataqlı yazmağı xoşlardı və ailənin dolanışığından, məhəllə yeniliklərindən ətraflı yazandan sonra Turxandan söz açardı. Ancaq o bədbəxt hadisə baş verəndən sonra Nigar çaşmışdı, dili tutulmuş, qələmi korşalmışdı elə bil. Məktubları qısalmışdı, qurulaşmışdı, duzunu-dadını itirmişdi. Əlbəttə, Əminə arvad da, Turxan da ona bərk-bərk tapşırmışdılar ki, kişinin tələf olması barədə uşağa bir kəlmə də yazmasın və Nigar da yazmamışdı. Ancaq indi hər dəfə Səlimdən kağız gələndə də Səlim: «Atam necədi?» — deyə soruşanda onlar özlərini saxlayammırdılar. Hətta son məktublarında — atası öləndən sonra yazdığı məktublarda oğlan tez-tez xəbər alırdı ki, atamı demək olar ki, hər gecə yuxumda görürəm, xəstə-zad deyil ki? Nigar bu sözləri ucadan oxuyanda ana da, Turxan da, elə o özü də kövrəlib ağlayırdı. Həmişə də Səlimdən məktub alanda və o sarsıntıları keçirəndə əlavə bir dərd də onları yamanca titrəmişdi ki, ilahi, uşaq qayıdıb gələndə ona necə və kim deyəcək ki, sənin atan daha yoxdu, bala, özünü ələ al. Və o, anasını, bacısını, xüsusən Turxanı son görüşdən, daha doğrusu, son vidalaşmadan onu məhrum etdikləri üçün bağışlayacaqdımı, bağışlaya biləcəkdimi? Onlar bu dərdin

önündə yarpaq kimi titrəyərkən tamam gözlənilməz və adamı sarsıdan başqa bir hadisə də baş vermişdi: Qazaxıstandan, Səlimin qulluq elədiyi hərbi hissədən polk komandirindən teleqram gəlmişdi: «Nemedlenno priyezjayti. Sın v bolnitse».

Teleqram iyunun axırıncı günü gəlmişdi. Əminənin, Nigarın nə hala düşdüyünü Turxan görüb lap qorxmuşdu. Ana-bala başını itirmişdi, çaşıb qalmışdılar. Əminə xala tək gedə bilməzdi — ömründə Bakıdan çıxmamışdı və üstəlik dil də bilmirdi. Digər tərəfdən Nigarı da tək qoyub getmək mümkün deyildi. Turxan imtahanlarını təzəcə bitirmişdi və Darülfununun komsomol komitəsinə gedib xahiş eləmişdi ki, onu yay aylarında pioner düşərgələrindən birinə göndərsinlər, işləsin, bir az pul qazansın və tamam tökülmüş əynini-başını bəlkə təzələyə bildi. Xahişini və vəziyyətini nəzərə alaraq onu Bilgəhdəki «Qağayı» pioner düşərgəsinə düzəltmişdilər və iki gündən sonra ora getməliydi Turxan. Ancaq o ocağının bir küncünə sığındığı bu başıbəlalı ailəni bu çıxılmaz vəziyyətdə qoyub pul qazanmağa getməyi öz mənliyinə sığışdırmamışdı:

— Siz narahat olmayın, Əminə xala. Yəqin xəstələnib yüngülcə. Mən gedib dəyərəm.

Birinci hissənin sonu

Bakı, 1988

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

ROMANLAR

Xoş gəlmisən, Nərgizim 10

Ölüm yoxdur..... 109

Möcüzə 223

Yandırılmış adam 390

ƏLİBALA QÜDRƏT OĞLU HACIZADƏ

Ə S Ə R L Ə R İ
X CİLDDƏ

VII CİLD

Bakı – 2005

Nəşriyyatın direktoru: **Hafiz Abıyev**
Nəşriyyat redaktoru: **Qabil Xeyrullaoğlu**
Korrektor: **Nurlanə Qasımlı**
Operator: **İradə Həsənli**
Çapçı: **Mircəlal Kazımov**
Cildçi: **İlyas Cəlilov**

Çapa imzalanmışdır: 02.09.2005. Sifariş № 36. Formatı 84x108$^{1/32}$.
Həcmi 29,8 ç.v. Tirajı 1500 nüsxə.

Azərbaycan MEA Geologiya İnstitutu «Nafta-Press» nəşriyyatının mətbəəsi,
Bakı şəh. H.Cavid pr. 29 A. Tel.: 4393972